

Проект
фінансується
Європейським
Союзом

Проект
впроваджується
виконавчим комітетом
Бердянської міської ради

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ОРГАНІЗАЦІЯ

ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАХОДІВ

В ШКОЛАХ З МЕТОЮ

ПРИЩЕПЛЕННЯ ГІДНОСТІ, МИРУ

ТА СОЦІАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ

Автори: ІРИНА ТРУБАВІНА
КАТЕРИНА ЮР'ЄВА
ОКСАНА МИХАЙЛЕНКО

В рамках проекту міжнародної технічної допомоги
«СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ
НАДАННЯ ДОПОМОГИ ВИМУШЕНИМ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ
з ЗОНИ АТО та ГРОМАДІ м. БЕРДЯНСЬК»

м. Бердянськ, 2017

У м. Бердянськ реалізується проект
**«СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ НАДАННЯ
ДОПОМОГИ ВИМУШЕНИМ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМ ІЗ ЗОНИ АТО
ТА ГРОМАДІ М. БЕРДЯНСЬК»**

за фінансової підтримки Європейського Союзу.

ДОНОР: Європейський Союз

ВИКОНАВЕЦЬ: виконавчий комітет Бердянської міської ради

МІСЦЕ ВПРОВАДЖЕННЯ: м. Бердянськ (Запорізька область)

ТЕРМІН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ: 2017 рік

ЦІЛЬОВІ ГРУПИ:

- внутрішньо переміщені особи (ВПО);
- місцева громада м. Бердянськ (діти, жінки, чоловіки, люди похилого віку та з обмеженими фізичними можливостями).

ЦІЛІ ПРОЕКТУ:

- покращення доступу та якості соціальних послуг у м. Бердянськ;
- створення кращих умов для залучення в економічну діяльність ВПО та місцевих мешканців;
- сприяння врегулюванню суперечок та досягненню соціального консенсусу між ВПО та приймаючою громадою.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

- буде створено Інтегрований центр підтримки у реконструйованій будівлі;
- відкриється дитсадок та Центр соціальної реабілітації для дітей-інвалідів у реконструйованій будівлі;
- будуть надані консультації в рамках мобільної соціальної роботи;
- 180 співробітників різних установ та організацій, які надають соціальні послуги, отримають відповідну кваліфікацію у наданні послуг в гуманітарній сфері, в тому числі мобільна соціальна робота та психологічна підтримка дітей та їхніх батьків;
- 50 громадських активістів отримають знання та навички з соціального підприємництва.

ЗАГАЛЬНА ВАРТІСТЬ ПРОЕКТУ: 1 337 535 євро

Внески сторін: ■ Європейський Союз: 1 199 740 євро

■ Виконавчий комітет Бердянської міської ради: 137 795 євро

КОНТАКТИ:

Виконавчий комітет Бердянської міської ради

Запорізька обл., м. Бердянськ, пл. Єдності, буд. 2

Тел.: +38 (06153) 4-73-89; моб.: +38 (066) 47-119-69

E-mail: esolonskaya@gmail.com

Web-site: www.bmr.gov.ua

Фейсбук-сторінка: <https://www.facebook.com/project.eu.berdyansk.IDP>

Цю публікацію було створено за підтримки Європейського Союзу.
За зміст публікації повну відповідальність несе виконавчий комітет Бер-
дянської міської ради. Зміст публікації не є відображенням
офіційної позиції Європейського Союзу.

Проект
«Створення комплексної системи надання допомоги
вимушеним переселенцям з зони АТО та громаді м. Бердянськ»
Виконавчий комітет Бердянської міської ради

Трубавіна І.М., Юр'єва К.А., Михайленко О.Л.

Методичні рекомендації
до організації факультативних заходів в школах
з метою прищеплення гідності, миру та соціального консенсусу

Бердянськ
2017

УДК 371

Т-77

Рекомендовано до друку Вченою радою ХНПУ ім. Г.С.Сковороди . протокол
№ 6 від 29.08.2017

Затверджено Редакційно-видавничою радою ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, протокол
№ 5 від 06.09.2017

Рецензенти:

Васильєва С.В. -Доктор пед. наук, доцент, в.о. професора кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди

Рассказова О.І. - Доктор пед наук, професор, завідувач кафедрою соціальної педагогіки та соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Т77 Трубавіна І.М., Юр'єва К.А., Михайленко О.Л.

Методичні рекомендації до організації факультативних заходів в школах з метою прищеплення гідності, миру та соціального консенсусу/ за ред. І.М.Трубавіної. –Х. Планета-Прінт, 2017.- 48 с.

ISBN 978-617-7587-17-9

Методичні рекомендації призначені для соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів м. Бердянська. Вони детально розкривають проблеми дітей з числа ВПО, проблеми дітей воїнів АТО, особливості їх поведінки, проблеми соціалізації дітей шкільного віку в ЗНЗ в умовах гуманітарної кризи внаслідок військового конфлікту на Сході України. Автори розкривають зміст роботи шкільного психолога соціального педагога, класного керівника щодо рішення проблем дітей, теоретичні основи формування толерантності і культури миру, практичні аспекти цієї роботи –факультативні заходи для дітей, інноваційні виховні години, роботу з батьками дітей.

Видано в рамках проекту ЄС «Створення комплексної системи надання допомоги вимушеним переселенцям із зони АТО та громаді м. Бердянськ»

Цю публікацію було створено за підтримки Європейського Союзу. За зміст публікації повну відповідальність несе виконавчий комітет Бердянської міської ради. Зміст публікації не є відображенням офіційної позиції Європейського Союзу.

УДК 371

Т-77

ISBN 978-617-7587-17-9

©Трубавіна І.М.,
©Юр'єва К.А.,
©Михайленко О.Л.
© Планета-Прінт, 2017

Зміст

Вступ	4
1. Проблеми учнів загальноосвітніх навчальних закладів в умовах гуманітарної кризи на Сході України	6
2. Теоретичні основи формування толерантності та культури миру у учнів загальноосвітніх навчальних закладів	12
3. Формування у школярів толерантності в контексті реалізації «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» та факультативних заходів	14
4. Інноваційні форми і методи формування толерантності учнів школи II–III ступеня	18
4.1. Інтерактивні виховні години	18
4.2. «Жива Бібліотека»	19
4.3. Табори «Джерела толерантності» та «Будуємо мости, а не стіни»	22
5. Конфлікти в дитячому середовищі	24
6. Нормативна база роботи психолога і соціального педагога з дітьми в умовах військового конфлікту	26
7. Психологічна робота з дітьми в ЗНЗ	27
8. Соціально-педагогічна робота з формування толерантності, культури миру і національної гідності в загальноосвітньому навчальному закладі	29
9. Робота з батьками дітей в умовах гуманітарної кризи	34
10. Організаційні умови допомоги в інтеграції та соціальній адаптації дітей з числа ВПО в новий навчальний заклад	39
Висновки та рекомендації для педагогічних працівників щодо формування толерантності, культури миру і національної гідності у дітей в ЗНЗ громади м. Бердянська	41
Список використаних джерел	43

Вступ

Військовий конфлікт на Сході України, наявність значної кількості внутрішньо переміщених осіб, різноманітних соціальних та економічних проблем населення країни відбивається відразу на дітях, які проживають в таких же умовах і відчують на собі всі негаразди суспільства. Нараховують дітей 16,5% від всієї кількості ВПО – 169 408 дітей [59]. За словами Л. Гриневич, у дошкільних закладах знаходяться більше 64000 дітей ВПО, у школах – 47500. Також зараз потребують на сейчас психосоціальної допомоги діти з сімей військових-учасників АТО [10]. За даними ВООЗ, станом на 01.05.2015 року від війни на Донбасі загинуло 68 дітей, 176 дітей отримали поранення [18]. За словами Граси Машел, в минулому яка була першою леді Мозамбіка та Південної Африки, «Війна порушує всі права дитини – право на життя, право знаходитися зі своєю сім'єю та її громадою, право на здоров'я, право на розвиток особистості і право на турботу та захист» [15]. Враховуючи появу дітей з родин ВПО у школах Бердянська, існує потреба в отриманні допомоги такими дітьми та підлітками, щоб вони легко інтегрувалися у нові громади, і для запобігання появі можливої напруги та конфліктів, що можуть виникати на підставі упередженого ставлення і стереотипів стосовно ВПО. Шкільна молодь дуже легко підхоплює стереотипи, що панують у суспільстві. Міжособистісні конфлікти між дітьми з числа ВПО та їхніми однолітками в школах є однією з проблем на шляху до інтеграції переселенців. До того ж, в цих же школах вчать і діти учасників АТО, які втратили своїх батьків внаслідок цього конфлікту. Це позначається на стосунках між дітьми, їх поведінці. Україна розривається між бідністю та багатством, політикою та економікою тощо внаслідок військового конфлікту. Тому постає питання про соборну і єдину країну, національну гідність, виховання дітей та молоді, соціальне виховання суспільства. У проекті **Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року** [66] пріоритетним напрямком у політиці щодо внутрішньо переміщених осіб на найближчий період має стати адаптація та соціально-економічна інтеграція їх у приймаючі громади на території України. Напрями Стратегії корелюються з напрямками Концепції Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2016 р. №892-р, метою якої є відновлення та розбудова миру у східних регіонах України, що передбачає стимулювання соціально-економічного розвитку територіальних громад Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та підконтрольних територій Донецької та Луганської областей [66]. Розв'язання проблеми війни та миру повинно відбуватися на всіх рівнях суспільства – індивідуальному, сімейному, громади, регіону, країни в цілому. Це неможливо без педагогізації суспільства і його соціального виховання,

зміни ставлення у дітей та дорослих до способів вирішення конфліктів за допомогою зброї як неприйнятних для українців. Це – соціально-педагогічна, виховна та психологічна робота в напрямку виховання культури миру, формування толерантності, національного і патріотичного виховання. Проблема полягає ще й в тому, що «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування» [30], що означає необхідність її підтримки і допомоги в усіх питаннях життєдіяльності з боку батьків і держави, а також те, що її незрілість приводить до суб'єктивного розуміння подій, стосунків, проблем, до неадекватного реагування на них, відбиття їх викривлено та травмовано у свідомості та підсвідомості, зокрема, така реакція є у дітей на військовий конфлікт в зоні АТО. Діти-свідки військового конфлікту, який вирішується за допомогою сили і зброї, бачать, що виживає той, хто сильніше і має зброю, що позначається в майбутньому на їх поведінці і способах вирішення проблем. Це продукує насильство і ненависть, досвіду яких діти набувають в своєму середовищі і в подальшому переносять на дорослий світ. Виникає ланцюг насильства і вирішення проблем силою, що не є ознакою цивілізованого суспільства, яке прагне до мирного життя і співіснування. Це вимагає соціального, педагогічного і психологічного захисту і підтримки дитини для її подальшого успішного всебічного і гармонійного розвитку, успішної первинної соціалізації. Розірвати цей ланцюг можливо через зміну ставлення дітей до вирішення конфліктів силою, формування в них толерантності і культури миру. Знову ж таки приходимо до педагогізації дитячого середовища і психологічної, соціально-педагогічної та виховної роботи з дітьми. До того ж у дітей є власні проблеми дитячої соціалізації, проблеми, які притаманні віку. Так, згідно Докладу ЮНЕСКО [83], мільйони дівчат та хлопців кожен рік страждають від насильства в школі, 34% учнів віком від 11 до 13 лет повідомили про знущання і залякування, які до них застосовувалися в минулому місяці, при цьому 8% вказали на щоденний характер знущань і залякувань. Про це свідчать дані 19 країн з низьким та середнім рівнем прибутку, що були проаналізовані в докладі *«Насилие и запугивание со стороны сверстников в школе: Глобальный доклад о положении дел»*, ЮНЕСКО [83]. Таким чином, сучасні українські діти, крім типових проблем свого розвитку, соціалізації, зіштовхуються з дорослими проблемами війни, економіки, виживання в надзвичайній ситуації, переселення, втрат, упереджень, стереотипів тощо. Це означає підвищене навантаження на їх психіку, необхідність формування у дітей нового досвіду поведінки і реагувань на події, яких не було навіть у дорослих, увагу з боку вчителів до національного і патріотичного виховання учнів, до гідності особистості українця в поєднанні з формуванням культури миру і толерантності в дитячому середовищі, особливо в умовах проживання біля зони АТО, як це є в м. Бердянську.

Таким чином, як діти, так і їх батьки потребують на увагу до себе педагогів і психологів не тільки щодо задоволення своїх базових потреб, а й щодо

інших потреб, проблем соціалізації та адаптації до життя в нових умовах гуманітарної кризи суспільства, навчання новій моделі життя і вирішення конфліктів – без насильства, агресії, гідно, з повагою до себе і до інших, толерантно і з культурою миру. Це вимагає підвищення кваліфікації педагогічних працівників ЗНЗ до такої роботи. Так, шкільні психологи в своїх посадових обов'язках орієнтовані на роботу із звичайними учнями, їх батьками і не є 100% готовими до роботи із глибинними психічними розладами з дітьми, які бачили війну. Класні керівники не можуть завжди грамотно адекватно реагувати на поведінку дітей з зони АТО, заспокоїти дітей. До того ж вони не зовсім вміють вирішувати конфлікти між дітьми з зони АТО та місцевими дітьми на ґрунті національного виховання, в рамках культури миру і толерантності. Соціальні педагоги ЗНЗ не стикалися з проблемами соціалізації дітей з числа ВПО, виникають питання їх адаптації та інтеграції в нову громаду і водночас – в новий класний колектив, нові умови навчання. Усе це привело міську раду м. Бердянська до необхідності створення нового навчального курсу для підвищення кваліфікації педагогічних працівників для успішного рішення нових проблем ЗНЗ: толерантного шкільного середовища, примирення дітей на локальному рівні, що є запорукою мирного майбутнього і примирення дорослих в громаді. Курс орієнтований на засвоєння педагогічними працівниками ЗНЗ нових підходів до соціально-педагогічної, психологічної та виховної роботи в ЗНЗ в умовах військового конфлікту.

1. Проблеми учнів з загальноосвітніх навчальних закладів в умовах гуманітарної кризи на Сході України

Конфлікт на Сході України позначився на всіх дітях України та різною мірою – на їх окремих категоріях. Так, за час конфлікту на Сході України практично 2 000 дітей стали сиротами, 186 отримали поранення, 68 дітей загинули. Це означає неможливість їх повернення до минулого щасливого дитинства, звичної поведінки і оточення. До того ж «діти це та категорія, яка, можливо не завжди усвідомлено, але відчуває всі душевні переживання ... дорослих. Усе це спричиняє зростання рівня тривожності, страху, а також актуалізує негативні почуття, які важко переживати, проговорювати дорослому, а надто дитині. До таких почуттів належать тривога, страхи різного рівня інтенсивності, фобії, психосоматичні розлади тощо [56]. Психологи відзначають [27], що діти фактично замикаються в собі, що буде позначатися в майбутньому на формуванні їх світогляду та особистості, до того ж вони в своєму середовищі, навіть в соціальних мережах, мають політичні питання і образи з цього приводу, які зумовлені існуванням фронту в країні. Секс, булінг, невпевненість у собі і насильство – ці питання і проблеми найчастіше турбують сьогодні українських дітей [5].

За дослідженнями [55], лише 72% дітей ВПО мали нормальну просоціальну поведінку (13% – відхиляється від норми і 12% – межева). Найгірші показники були за шкалою «гіперактивність» – 18,5% поведінка з відхиленнями. Щодо проблем з однолітками вчителі визначають великий відсоток межевої щодо норми поведінки – 27% у хлопчиків та 19% у дівчат. Слід зазначити, що діти, які бачили насильство над іншими людьми (побиття або вбивство), показують значне зменшення (на 20–25%) просоціальної поведінки у порівнянні з іншими дітьми. Хлопчики мають більш виражені труднощі, оскільки вони скоріше схильні опановувати травматичний досвід за допомогою екстерналізації на противагу дівчатам, які скоріше інтерналізують травматичні переживання [55]. Всі діти з Донецької та Луганської областей пережили психологічну травму», – стверджує директор Департаменту із захисту прав дітей Мінсоцполітики Р. Колбаса в інтерв'ю «Громадському радіо» 06.10.2016 года. Але травми є не тільки психологічними. Так, були прийняті зміни до Закону «Про охорону дитинства», де є тепер окрема стаття 30-1 про захист дітей, які потерпіли від озброєного конфлікту. Згідно Закону, діти, які отримали поранення, увечья, контузію, діти, які пережили фізичне, психологічне, сексуальне насильство, відносяться до потерпілих від військового конфлікту. Порядок надання їм цього статусу визначає Кабмін [16]. Як підкреслює К. Ковязіна [28], у ситуації різкої зміни комфортного середовища проживання дитині віком від 3 до 15 років легко можна завдати психічної травми, що призведе до різних розладів емоційно-вольової сфери і може в подальшому спричинити суттєві психологічні зміни у поведінці. Відзначимо, що перенесені психотравмуючі події в дитинстві, великою мірою підвищують ризик психічних розладів у підлітків та дорослих. Вчені називають [55], що частіше за все це можуть бути: ПТСР, афективні та тривожні розлади, суїциди, залежна поведінка (алкоголізм, наркоманія, нехімічні форми залежності), розлади харчування та сексуальної поведінки. Важкі та тривалі травми викликають порушення особистісного розвитку: низька самооцінка, порушення міжособистісних стосунків (в тому числі подружніх та батьківства) у дорослому віці [55].

В дослідженнях [2,14,15,16,17,18,27,39,43,56,58,65,68,72,79] виділяють психологічні проблеми, з якими стикаються діти-ВПО. Зокрема, це порушення емоційного розвитку внаслідок того, що діти були безпосередніми свідками воєнних подій, учасниками вимушеної міграції, і це стало надзвичайно сильним стресогенним чинником. Проявами емоційних негараздів є страхи, злість, агресія, сум, невивланий біль, почуття незахищеності й безпорадності, тривога за майбутнє, очікування «поганого», страх перед змінами, низька самооцінка, почуття провини. Дітям зазвичай складно сформулювати власну думку з приводу пережитого, адекватно емоційно виразити себе. У дітей-переселенців часто фіксують спалахи гніву, відчуженість та ізолюваність – вони конфліктують з місцевими дітьми та грають окремо від них.

Сумними стають спогади про втрачене звичне соціальне коло, друзів по дитячому садочку, школі, позашкільному закладу внаслідок переселення. Натомість з'являються новий дитячий колектив і нові умови проживання, нові соціальні зв'язки, адаптація до яких створює додаткове психологічне навантаження на дитину. Наслідком є травматичні дитячі ігри, депривація, невроз нав'язливих станів, деформація картини світу, проблеми уваги, пам'яті, навчання, різного роду страхи, травматичні сновидіння та порушення сну, психосоматичні порушення, які при відсутності медичної та психологічної допомоги з часом можуть перерости у стійкі порушення здоров'я. Діти з числа ВПО не тільки переживають наслідки надзвичайно сильних індивідуальних психологічних травм, але й зустрічаються зі складностями адаптації на новому місці, в новому колективі, що через надмірність психологічного навантаження може спровокувати в них неадекватну реакцію на соціальне оточення. Разом з тим, на новому місці, в новому навчальному закладі такі діти можуть зустрітися і з упередженим ставленням до себе, певним тиском з боку «більшості», несприйняттям, а це, у свою чергу, ще більше ускладнить процес адаптації до нових умов. Психологи стверджують [14,43,73], що діти з зони АТО важко адаптуються до нових обставин, у них фіксують затримку розвитку, проблеми сна и заїкання, енурез випадіння волос, вони стають або більш агресивними самі, або замикаються. У дітей переселенців часто спостерігають розлади адаптації, які погіршують їх здоров'я, діяльність. Симптомами розладу адаптації є: пригнічений настрій, тривога, сум, порушення поведінки, відчуття неможливості продовжувати повсякденну діяльність в цій ситуації, утруднення дихання, біль в грудях.

Якщо діти стали свідками військових дій, вони набувають трагічного досвіду, який деформує свідомість, цінності і ставлення до людей і миру, спостерігаються перебіги настрою, немотивована агресія, постійний страх і очікування повтору військових дій [39]. Як доводять дослідження [39], «80% дітей вказували, що вони бачили танки та військову техніку, 50% – що чули постріли та вибухи, 22% – що бачили, як когось били і 20% – що били їх знайомих, 12% – погрожували зброєю, 10% – бачили вбитих незнайомих людей і 3% – вбитих знайомих людей. Переважна більшість дітей відчувала стрес відразу після травматичної події (незначний 48% та значний 20%). 41% дітей переживали страх, 30% – сум, 16% – злість. 21% дітей вказували на проблеми з концентрацією та проблемами зі сном, 17% дітей вказували на нічні кошмари. 7% дітей зазначали, що після травматичної події не хотіли ні з ким про це говорити та нікого бачити і 15% – що нічого не хотілось робити» [39]. Втрачається сенс життя навіть для дорослого, що говорити про дітей. Дитина втрачає віру в те, що з ситуацією можна справитися, подолати її, в неї зникає відчуття впевненості в собі і близьких, захищеності, життєві перспективи – невідомо, чи буде завтра, дитина, як і дорослі, очікує повтору ситуації. [1]. Дитина може втратити від-

чуття захищеності, почуття впевненості в собі і близьких людях. Зазначимо, що дитина, яка пережила військові дії, відчуває такі ж сильні почуття, що і дорослі (страх повторення події, руйнування ілюзії справедливості світу, безпорадність). Але це може залишитися з нею назавжди. Вона не бачить життєвої перспективи (не знає, що буде з нею через день, місяць, рік; втрачає інтерес до раніше привабливих для неї занять) [81,82].

У дітей можуть спостерігатися такі симптоми стресу: розлади сну, харчування: не хочеться їсти, чи навпаки не вдається насититися: їжа, здається, не має смаку; розлади уваги: важко концентруватися, постійно переключається з одного на інше, важко завершити справу, важко висідіти на одному місці, навіть якщо вимагає ситуація; спостерігаються розлади пам'яті: спогади, що переслідують, вибіркове забування імен, слів, дат; емоційні труднощі, настрій постійно змінюється, сльози на очах, пригніченість чи, навпаки, дратівливість [77]. Усе це позначається на всіх сферах життя, діяльності, спілкуванні і поведінці дітей.

Г.У. Солдатова виділяє такі психологічні проблеми дітей з числа ВПО: когнітивні порушення (концентрації уваги, погіршення пам'яті, розлади мислення); емоційні розлади (дратівливість, агресивність, плаксивість); поведінкові розлади (конфліктність, реакції протесту, капризність) [63]. Особливої уваги вимагають діти з зони АТО, які слухняні, все виконують, до них у педагогів немає ніяких перетнів. Це найбільш небезпечні форми прояву стресу, тому що дитина як не демонструє своє переживання, що через тривалий час може прийти до більш глибоких, психосоматичних проблем, труднощам в навчанні [46]. Більш того, чим старше дитина, тим більш драматично вона переживає травмуючу ситуацію.

У дослідженні [12] батькам дітей з зони АТО ставили питання: Чи хотіли б Ви, щоб Ваша дитина відвідувала заняття (консультації), які б допомогли їй вирішити психологічні проблеми? Позитивні відповіді батьків на запитання в своїй сукупності становлять 27,3%. Це свідчить про недовіру до психологів у дорослих. Більшість батьків, а це – 83,6% зазначили, що ставлення до дитини з боку однокласників є нормальним та з симпатією. Безумовно існують і негативні відтінки стосунків, що проєктуються у глузливому, ворожому чи байдужому ставленні. Проте їх відсоток становить близько 6%, що є прийнятним для малої соціальної групи типу клас [12]. Існує погляд, що дітей в новій громаді треба більше інтегрувати між собою, проводити постійне комунікаційне «змішування», обов'язково долучаючи до цього їх батьків [80]. 93% опитаних відзначили наявність нових друзів і, водночас, майже 70% дітей сумують за школою в якій навчались [12].

У структурі освітніх потреб, визначених в результаті соціологічного дослідження [23], найменш задоволеними в освіті серед потреб дітей виявились «допомога у визначенні інтересів, життєвих планів, виборі професії», «допомога у виявленні та розвитку здібностей», «вміння користуватись

отриманими знанням для вирішення життєвих проблем» [23, с31]. Існує проблема у дітей ВПО з реалізацією права дитини на освіту, особливо серед дітей, які проживають в МКП. Так, дослідження ЮНІСЕФ виявило наступні «точки переходу» для дітей з числа ВПО в Україні (За методологією ЮНІСЕФ стосовно ДНВШ, «точка переходу» – це період життя чи ситуація, коли зростає ймовірність того, що дитина покине школу або не відвідуватиме навчальний заклад) [24]: **1. Непевність щодо повернення додому.** Якщо родина планує повернутися у свою покинуту домівку, то це може бути причиною тривалого невідвідування школи дітьми. **2. Основні документи.** Опитування з'ясувало, що деякі родини переселенців при переїзді залишили всі документи удома. Батькам потрібно докладати певних зусиль, щоб відновити ці документи, внаслідок чого дитина певний час може не ходити до школи. **3. Діти, які зазнали травми в результаті насильства.** Деякі діти не ходять до школи через наявність психологічних травм, і батьки іноді вважають, що лише після вирішення цієї проблеми дитина буде знову готова повернутися до школи. **4. Міжособистісні проблеми з вчителями та однокласниками.** Діти, у яких склалися погані стосунки з вчителями та однокласниками, намагаються максимально скоротити свої візити до школи [24]. Між тим, забезпечення дітей ВПО поза чергою місцями в освітніх закладах, тим самим створює ефект так званої «позитивної дискримінації» [29]. Відзначається, що діти з родин ВПО не мають специфічних в освіті (відмінних від загальної групи) потреб, задоволення яких вимагало б окремого втручання. Навпаки, існує потреба у максимальній інтеграції (не виділенні із загального числа учнів) у соціальне середовище регіону перебування [23, с31].

Діти-переселенці часто дзвонять в «Ла-Страду», бо їх не сприймають в класі та вважають винними в розпалюванні військового конфлікту. «Родители об этом говорят, дети слышат и начинают относиться к своим сверстникам как к врагам», – пояснює О. Дунебабина. Ця проблема може супроводжуватися булінгом [5]. До того ж, існує ще остракізм, кібербулінг, тролінг, хейзинг тощо. Дослідження щодо дітей ВПО [23, с35] свідчать, що «діти є носіями певного культурного досвіду (світогляд, спосіб мислення, ставлення до часу, релігії, роботи, прекрасного тощо) того соціального середовища, частиною якого вони були. Їхня культурна адаптація відбувається в умовах соціальної та економічної нестабільності. Це накладає відбиток на їхню поведінку та взаємодію з місцевими в шкільному середовищі. Культурна дистанція між учнями з числа внутрішніх переселенців та місцевої більшості часто переростає в культурний шок для перших. Опитування вчителів, які працюють із дітьми-переселенцями, свідчать, що часто серед цих дітей спостерігається негативне ставлення, апатія, прихована агресія».

Відзначимо, що за дослідженнями, діти з числа ВПО є групою ризику потрапляння в торгівлю людьми та менше за інші категорії дітей знають про ризики потрапляння в торгівлю людьми і найбільше вважають, що це

з ними не станеться, найменше знають про ситуації торгівлі людьми [19]. Вони можуть потрапити в такі ситуації, якщо вони: шукають сумнівних заробітків; неофіційно працевлаштовуються в Україні; розміщують в Інтернеті чи соціальних мережах свої особисті дані [19]. Знань про ситуацію торгівлі людьми ці діти за останній рік отримували майже стільки ж, скільки і діти, які відбувають покарання у ВТК. Причиною може бути й те, що каналів комунікації типу ТБ, інтернет, радіо в місцях компактного проживання переселенців майже немає. Це утруднює їх соціалізацію, адаптацію, інтеграцію.

Існують проблеми в шкільному середовищі і серед учнів – дітей воїнів АТО. Відзначимо, що термін перебування в зоні АТО батька дитини є великим – за цей час багато змінюється в житті сім'ї та дитини, вона дорослішає і розвивається без батька в умовах підвищеного навантаження на матір, вчиться самотужки вирішувати щоденні проблеми соціалізації, зникає близькість до батька і певною мірою – прив'язаність до нього. Діти воїнів АТО можуть давати такі реакції: **1. Діти 6-12 років** можуть бути нервовими, агресивними або капризувати і скаржитися, істерити. У них може з'являтися головний або шлунковий біль тощо. Дуже часто дошкільнята або молодші школярі турбуються, переживають про безпеку батька вдома. **2. Діти 13-18 років** можуть хвилюватися, нервувати, протестувати. Також їм може не подобатися новий розподіл сімейних ролей і сімейних обов'язків під час відсутності батька та після повернення його додому. Разом з тим, у зв'язку з пережитим стресом, підлітки можуть потрапити до груп ризику, а саме: зловживання алкоголем, тютюнопаління, наркотичні засоби, схильність до суїциду та правопорушень [41, с9]. Діти учасників АТО в більшості випадків мають адекватну самооцінку, позитивно сприймають свою сім'ю, їм притаманні страхи, що відповідають віковим характеристикам, та середній рівень тривожності. Хоча звичайно, враховуючи індивідуально-типологічні особливості, особливості соціальної ситуації, слабкості чи міцності нервової системи тощо, є діти які потребують психологічної допомоги [56]. Тобто ситуація з психологічними проблемами є кращою, ніж у дітей з числа ВПО. Разом з цим діти воїнів АТО виконують нові для них ролі – захисника сім'ї, підтримки для матері, прагнучи допомогти родині і мамі без батька, що є новим для них і створює додаткове психологічне навантаження, додає певною мірою дорослих турбот.

Окремо стоять типові вікові проблеми соціалізації дітей, які завжди були і будуть. Виявлено [23, с34], що серед чинників, що перешкоджають оптимальному забезпеченню процесів адаптації та інтеграції дітей із родин ВПО можна визначити: «обмеження можливостей родин (в першу чергу, фінансові) щодо додаткового навчання та розвитку дітей; недосконалість шкільних початкових планів та програм, які не повною мірою забезпечують розвиток життєвих вмінь, творчих здібностей учнів; недостатній рівень психолого-педагогічної компетентності окремих педагогів, психологів, батьків. До того ж є проблеми індивідуально-психологічного, соціально-психологічного

характеру: індивідуальні особливості адаптації окремих дітей; складнощі перехідного віку (проблеми із саморегуляцією, мотивацією тощо); специфіка реагування на стрес та стресові обставини життєдіяльності окремих дітей; невисокий рівень соціальної, комунікативної компетентності дітей (підлітків) з малих міст та сіл; недостатність соціальної підтримки з боку шкільного середовища; в деяких випадках «стигматизація» цієї категорії».

2. Теоретичні основи формування толерантності та культури миру у учнів загальноосвітніх навчальних закладів

ООН пропонує розв'язання конфліктів через застосування «4Р»: превентивної дипломатії, дотримання миру, миротворення й миробудування (*Preventive diplomacy, Peace-making, Peacekeeping, Peace-building*) [61, с20]. Як зазначає Д. Набарро, спеціальний радник Генерального секретаря ООН, у виступі 01.09.2016 р. з питань «Повестки дня в області устойчивого розвитку на період до 2030 года» в штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку: «Не повинно бути толерантності до ненависті, до агресії, до розпалювання насильства і до практики самого насильства. Нам необхідно цінувати ненасильницьку поведінку і заохочувати її в дитинстві, в юності, в дорослому віці, за будь-яких обставин і серед всіх людей. Нам необхідно уникати будь-якого вида ситуацій або дій, які породжують або дозволяють насильство, і спостерігати самі ситуації, які його провокують. І тоді необхідно визнати, що люди, як добре відомо, поважають себе набагато більше, коли вміють ставитися до інших з повагою і коди не практикують насильства до інших. Як ми здійснюємо ці принципи практично? Це повинно здійснюватися через освіту» [42]. Освітня людина культурна і поважає права інших людей. Тому МОН рекомендує впровадження миробудування і медіації в сучасні ЗНЗ, створювати служби медіації, оскільки «основою миробудування, розв'язання конфлікту є діалог, а ефективним інструментом – медіація» [61, с7]. Крім того, потрібна робота з формування толерантності в дитячому середовищі і культури миру як позитивних зразків рішення проблем в житті без насильства. Конфлікти не знищуються самі по собі. Їх потрібно унеможливлувати і розв'язувати. Насильство не зникне. Його потрібно уникати, опановувати ненасильницькі стосунки та взаємовідносини. [61, с17]. Окрім цього, оскільки педагог сам повинен бути вихованим (К.Д. Ушинський), тому спочатку модель миротворчої особистості починається з нього [61, с20].

На підставі детального аналізу «Декларації принципів толерантності» [11], Г. Бардієр [3, с32] визначає сучасні синоніми поняття «толерантність»: солідарність, взаєморозуміння, повага прав та свобод, відкритість, визнання, культурний плюралізм, відмові від догматизму, ненав'язування поглядів, збереження індивідуальності, надання можливостей розвитку, забезпечення рівноправного підходу, згода, право відрізнятись один від одного, відкритий

діалог, рівність у достоїнстві, повага самотності, правовий і соціальний захист, чуйність, відповідальність, попередження й вирішення конфліктів ненасильницькими методами, сприяння професійному зростанню та культурній інтеграції. Синонімами інтолерантності, на думку Г. Бардієр [3], є: поступка, зверхність, потурання, виправдання зазіхань, терпляче ставлення до соціальної несправедливості, відмова від своїх переконань, поступка чужим переконанням. Б. Рієрдон [60, с54] визначає фундаментальні ознаки толерантності як провідного чинника соціальних відносин: 1) різноманіття людей прикрашає та збагачує життя; 2) конфлікт – це нормальний процес, який треба вміти вирішувати конструктивно; 3) для демократії дуже важливі соціальна відповідальність і здатність кожної людини осмислено спиратися на моральні норми при ухваленні особистих та суспільних рішень. Отже, в соціально-політичному аспекті толерантність є необхідною умовою демократичного поступу суспільства. Соціальні психологи [64] називають ознаки толерантного суспільства, яке повинно демонструвати як приклад приймаюча ВПО громада. Серед них: рівноправність як рівний доступ до соціальних благ, управлінських, освітніх та економічних можливостей для всіх людей, незалежно від статі, раси, національності, релігії, політичних поглядів, майнового стану, групової приналежності; взаємоповага членів групи чи суспільства, доброзичливість і терпиме ставлення до різних груп (інвалідів, внутрішньо переміщених осіб, мігрантів, біженців, політичних опонентів, гомосексуалів і трансгендерів тощо); рівні можливості для участі в політичному житті всіх членів суспільства; збереження і розвиток культурної самотності та мов національних меншин; охоплення подіями суспільного характеру, святами якомога більшої кількості людей, якщо це не суперечить їхнім культурним традиціям та релігійним віруванням; можливість дотримуватися своїх традицій для всіх культур, представлених у даному суспільстві; свобода віросповідання за умови, що це не зачіпає права та можливості інших членів суспільства; співробітництво та солідарність у вирішенні спільних проблем; позитивна лексика у найбільш вразливих сферах міжгрупових, міжетнічних, міжрасових взаємодій, у взаємовідносинах між статями тощо [64, с223].

Підсумовуючи зазначене, будемо розглядати **толерантність як терпимість особистості до різноманітних думок, поглядів, переконань, культурних орієнтацій, способів життя; неупередженість в оцінці людей і подій**. Толерантність тісно пов'язана з поняттям культура миру. Мир – це не просто відсутність війни, це гармонійна співпраця та добробут. Мир – це термін, який застосовується й до стосунків у родині, й до стосунків як між членами громади, так і між різними громадами, незалежно від їх расової, релігійної, національної та культурної належності. Коли є мир, є процвітання та добробут. Мир – це сутність всіх світових релігій, він лежить у основі всіх моральних систем та суспільних ідеалів [47]. Культура мира включає до себе

цінності, погляди і типи поведінки, які відбивають та насажують соціальну взаємодію і співпрацю на основі принципів свободи, справедливості і демократії, всіх прав людини, толерантності і солідарності, які відмітають насильство і спрямовані на попередження конфліктів шляхом усунення їх причин, з тим, щоб вирішувати проблеми за допомогою діалогу і переговорів, та які гарантують можливість повною мірою користуватися всіма правами і засобами, щоб повністю брати участь в процесі розвитку свого суспільства [36]. З практично-методичної точки зору значну цінність мають для нас визначені в науці п'ять основних способів формування толерантності: 1) формування правильних уявлень про особистість та поведінку людини; 2) навчання вільному від упереджень і забобів спілкуванню; 3) профілактику упереджень по відношенню до груп «чужих»; 4) точне та повне інформування людей з метою зниження інтолерантності до невизначеності; 5) створення умов для тісної та взаємовигідної взаємодії упереджених груп. Перелічені способи можуть, на нашу думку, бути покладені в основу виокремлення напрямів роботи класного керівника з формування толерантності учнів [50, с82-83].

Розкриємо можливості педагогів у розвитку відновлювальної культури своєї школи в напрямку миробудування [61, с22]: опановувати відновні практики й застосовувати їх для профілактики та вирішення конфліктів; включати у виховну роботу елементи відновних практик; долучати учнів до відновних практик; звертатися до медіаторів для вирішення конфліктів; втілювати «модель педагогів-миротворців»; на особистісному рівні не провокувати й не підтримувати конфліктів; не ігнорувати, а конструктивно реагувати на конфлікти, які виникають між учасниками навчально-виховного процесу; розуміти зв'язок між конфліктами на мікро- та макрорівнях; вести активну роботу з формування толерантного ставлення, недискримінації, дотримання прав людини на всіх рівнях навчально-виховного процесу; уникати насильницьких способів підтримання дисципліни, зокрема тілесних покарань; розуміти особливості роботи навчального закладу в ситуації воєнного конфлікту в країні, дбати про власне здоров'я; вживати заходів профілактики емоційного вигорання.

3. Формування у школярів толерантності в контексті реалізації «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» та факультативних заходів

Основні засади такої роботи окреслено в Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2015-2019 рр., затвердженій Наказом МОН України №641 від 16.06.2015 р. [30]. Документ базується на визнанні того, що в Україні складається єдина українська політична нація. Виходячи з цього, національно-патріотичне виховання не повинно прищеплювати ідеї культурного імперіалізму, тобто способу споглядання світу лише очи-

ма власної культури. Концепція виходить з ідеї об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства, що виступають загальними надбаннями, забезпечують їхній всебічний соціальний та культурний розвиток. Українська держава заперечує будь-які форми дискримінації, підтримуючи всі мови і культури. Провідною ідеєю проекту Концепції національно-патріотичного виховання є прищеплення дітям і молоді національних та європейських цінностей, серед яких толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, регіональних та національно-мовних особливостей, наявної в Україні культурної різноманітності [30]. Тому вкрай важливо наголошувати на співпраці різних народів, висвітлювати приклади мирного співжиття та взаємодопомоги представників різних національностей і культур.

У зв'язку із загостренням на сході країни суспільно-політичної ситуації внаслідок російської агресії, переселенням частини громадян з тимчасово окупованої території України й необхідністю розвитку гуманітарної освіти, культури діалогу й толерантності серед дітей та дорослих, а також міжрегіонального співробітництва й формування громадянської ідентичності дітей та молоді, зважаючи на рекомендації експертів Офісу Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, МОН України рекомендувало створити в Харківській, Закарпатській, Київській, Львівській, Одеській, Херсонській, Чернівецькій областях та місті Київ творчі групи для адаптації програм і навчально-методичного комплексу курсу «Культура добросусідства» для навчальних закладів усіх рівнів. Метою пропонованого для впровадження в різних регіонах України інтегрованого курсу «Культура добросусідства» [54] є виховання соціально компетентних, критично мислячих і толерантних особистостей, свідомих громадян і патріотів України, добре знайомих з рідним краєм, які пишаються ним, прагнуть і вміють відповідально керувати його життєдіяльністю, зберігати і примножувати його природний, економічний і культурний потенціал. Навчально-методичний комплекс інтегрованого курсу «Культура добросусідства» складається з регіональної програми з міжкультурного освіти дітей дошкільного віку і дванадцяти взаємопов'язаних і структурно тотожних програм для 1–11(12)-х класів (по 35 навчальних годин щорічно), кожна з яких має свою назву, що відображає провідну ідею змістової частини курсу у відповідному класі. Кожен курс складається з таких тематичних блоків: географія, історія краю; матеріальна і духовна культура населення півострова; світові релігії в регіоні; декоративно-прикладне мистецтво, ремесла; традиційний побут і етикет; «мова сусіда»; аксіологія; конфліктологія і медіація; краєзнавча і пошуково-дослідницька робота [54].

Основними завдання інтегрованого курсу заявлені такі: формування в молодого покоління активної громадянської позиції, почуття національної гордості, позитивного ставлення до різноманіття культур і релігій в Україні;

навчання дітей і молоді «культури миру», виховання етнічної і конфесійної толерантності, вироблення вмінь вести діалог і переговорний процес; набуття учнями і студентами основ знань з краєзнавства та етнокультурної історії регіону; вивчення етноконфесійних особливостей, побуту і традицій народів, представники яких мешкають у регіоні, зокрема, матеріальної культури (інтер'єр, костюм, кухня, ремесла тощо), сімейних і релігійних звичаїв, народного етикету, традицій гостинності тощо; знайомство з історією мов народів, представники яких мешкають на Слобожанщині, фольклорною традицією, «словниковим мінімумом» для дружнього спілкування; залучення учнів до освоєння традиційних народних ремесел, спільної творчості; залучення учнів і студентів до охорони пам'яток історії і культури Слобожанщини; відродження краєзнавчої роботи в школах і вишах [54].

Варто також зупинитися на основних принципах і особливостях організації викладання курсу «Культура добросусідства» [54]. Це, зокрема: єдність вивчення України і своєї області як суб'єкта України; пріоритетність виховних завдань; єдність урочної, позаурочної та позакласної роботи; опора на знання про довкілля і рідний край, отримані в повсякденному житті, через ЗМІ, у сім'ї; максимальне залучення учнів до практичної діяльності з вивчення рідного краю через участь у реальному житті області, свого міста, села, громади, школи; використання не менше третини навчального часу на практичні заняття, нестандартні уроки та екскурсії, що дозволяють показати предмет вивчення в «натуральну величину»; використання тренінгів, інтерактивних форм і методів навчання, зокрема за методикою «рівний – рівному», «case-study» тощо [54]. Перелічені принципи й організаційні особливості курсу «Культура добросусідства» роблять його дієвим чинником формування толерантності дітей і молоді. Нині вже видано робочі зошити [34] для 1 і 2 класів ЗНЗ більшості областей, які беруть участь в апробації курсу, підготовлено до друку робочі зошити для 3 класу. Видано посібник і розпочинається апробація Програми виховних годин для ЗНЗ II–III ступенів з курсу «Культура добросусідства: Я. Ми. Країна» [35].

Змістові й організаційно-методичні особливості формування толерантності учнів початкової школи зумовлюються насамперед їхніми віковими особливостями, які вимагають різноманіття форм і методів роботи, переважання практичної діяльності над опануванням теорії, значної емоційної наповненості дидактичних матеріалів і способів роботи з ними, широкого застосування ігрових, проектних, комунікативних практик. Результати етнопсихологічних досліджень початку 90-х років XX ст. [45] засвідчили, зокрема, що діти молодшого шкільного віку є відкритими, доброзичливими, толерантними по відношенню до представників різних народів і навіть схильні апріорно приписувати представникам іще не знайомих їм народів, соціальних і культурних груп позитивні риси (зародження упередженого ставлення в цій віковій групі було відзначено лише по відношенню до ромів, і відпові-

дальність за це дослідники справедливо покладали на батьків, які лякають дітей циганами). Отже, важливість особи дорослого, який стає для дитини молодшого шкільного віку близькою людиною, авторитетом, взірцем для наслідування, якими є вчитель, батьки, важко переоцінити. Утім, необхідна і цілеспрямована робота з виховання в молодших школярів толерантності.

Корисними для учителів-класоводів початкової школи і шкільних психологів можуть стати розроблені Л. Рюминою [62] рекомендації щодо формування в молодших школярів готовності до толерантного спілкування. На думку авторки [62], необхідність толерантності в міжособистісному спілкуванні з'являється тоді, коли «стикаються» власне Я з Я іншої людини. Однак це зіткнення може навіть і не помічатися, якщо різноманітність людей з дитинства сприймається як норма людського співжиття. Молодший шкільний вік – один з найбільш сенситивних періодів для соціалізації особистості, набуття нею соціальних знань і навичок. Діти в цей час ще не обтяжені жорсткими комунікативними стереотипами. Уявлення, що склалися в сім'ї, порівнюються з оцінкою людей, яку дає вчитель – ще один значущий дорослий, і можуть коригуватися, змінюватися. Це вдалий час для розвитку установок на толерантне спілкування, але для здійснення цього як ніколи потрібне об'єднання, координація, узгодження дій всіх дорослих, які беруть участь в освітньому процесі – батьків, учителів, шкільних психологів. У розробленому Л. Рюминою практикумі [62] представлені вправи, які сприятимуть розвитку лише деяких, але базових основ толерантності: креативності та плюралістичності мислення; самоконтролю та саморегуляції афективного стану; позитивного ставлення до спілкування; пошуку взаєморозуміння і ненасильницького вирішення конфліктів. Іншими словами, для того, щоб бути готовими до толерантного спілкування, дітям необхідно, насамперед: позбутися страху перед іншими людьми і необхідністю вступати у взаємодію; усвідомити власну точку зору і навчитися співвідносити її з іншими; навчитися контролювати свої афективні прояви, не відмовлятися від них (інакше це буде насильство над собою), а переводити їх у конструктивне русло, не шкодячи іншим. Це дозволить дітям набути здатності вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом, підсумком чого стане взаєморозуміння як усвідомлення і розуміння унікальності власного Я, визнання і розуміння унікальності Я іншого й адекватне розуміння ситуації. Все це можливо за умови позитивного ставлення до спілкування, творчого, плюралістичного мислення, вміння бачити комунікативну ситуацію в цілому і самостійно приймати адекватні рішення. Авторка наголошує [62], що з метою розвитку довіри до себе та інших не слід використовувати змагальні ігри, що задають конкуренцію між дітьми. Виняток можуть становити кілька психогімнастичних вправ на зняття агресії, але вони в редакції Л. Рюминої мають позитивне закінчення (наприклад, діти дякують один одному за гру). За переконанням авторки [62], досягнення мети психологічного практикуму – формування готовності

молодших школярів до толерантного спілкування – необхідно вирішити низку взаємопов’язаних завдань, серед яких: розвиток креативності, плюралістичної мисленнєвості; зняття агресивності і страхів у спілкуванні; подолання психологічних бар’єрів, що заважають толерантному спілкуванню; розвиток позитивного ставлення до спілкування; актуалізація внутрішніх ресурсів толерантності; розвиток сензитивності, спостережливості, емпатії. Із запропонованих Л. Рюмшиною вправ учитель або шкільний психолог може скласти психокорекційну програму для групи в 12–15 осіб і проводити щотижневі заняття тривалістю 30–40 хвилин. Загальна кількість занять не є фіксованою і залежить від вихідного рівня розвитку учасників і темпу їх просування у виконанні завдань. Вправи можна проводити і ситуативно з усім класом, наприклад, як 5–10-хвилинну психологічну розминку на початку уроку, в його процесі, або після закінчення, на розсуд учителя [62].

У дослідженнях відзначається [23, с36], що третина дітей із родин ВПО має труднощі зі спілкуванням з однокласниками, тому доцільним є у виховній роботі впровадження тренінгів з командоутворення, спортивних, ділових та дослідницько-пошукових ігор із залученням цілих класних колективів. Результати фокус-групового дослідження батьків говорять про актуальну потребу дітей в опануванні основ військової справи, на кшталт «ГТО». Отже, треба відроджувати традиції військово-патріотичного виховання у позакласній роботі.

4. Інноваційні форми і методи формування толерантності учнів школи II–III ступеня

4.1. Інтерактивні виховні години

Як зазначають автори програм виховних годин для ЗНЗ II–III ступеня «Культура добросусідства: Я. Ми. Країна» [35], аналіз успішного досвіду організації та проведення виховних годин, а також інших виховних заходів, які викликали підвищений інтерес учнів, засвідчує, що це відбувається за умови, коли учень активно взаємодіє протягом всього часу навчання з учителем, однокласниками, використовує різноманітні джерела інформації (текст, зображення, експеримент), намагається поєднати нові знання та досвід з тим, що він уже знає та вміє. Такі заняття дістали назву інтерактивних. В останні десятиліття вітчизняна освітянська практика збагатилася чималою кількістю різноманітних форм і методів інтерактивної роботи [25,26]. Серед іншого, автори-укладачі програми «Культура добросусідства: Я. Ми. Країна» [35] пропонують своїм читачам низку сценаріїв (проектів) виховних годин. Виявлені авторами відмінності між традиційними та інтерактивними виховними годинами такі: 1. Усі учні максимально залучені до процесу вирішення завдань, які були поставлені під час заняття, й отримують можливість самореалізації завдяки застосуванню різних творчих методів та форм у першу чер-

гу роботи в парах та малих групах. 2. Переважає взаємодія «учень–учень». 3. Питання та завдання складені та подані таким чином, щоб учні могли висловити власну думку, продемонструвати власні переконання в дії, обговорити та подискутувати (порозмірковувати) з однолітками. 4. Учитель організовує навчальні ситуації, в яких учні самостійно приходять до висновків щодо можливих шляхів вирішення поставлених завдань, вибирають цінності, які є їм близькими, самостійно приймають рішення щодо найбільш прийнятних їм моделей поведінки. 5. Навчальний простір організовано таким чином, щоб учні мали змогу ефективно спілкуватись одне з одним в парах та малих групах та могли легко змінювати партнерів у процесі виконання поставлених завдань [35, с22-23]. Цінним є те, що автори-укладачі згаданої програми наводять у виданні приклади проектів (сценаріїв) інтерактивних виховних годин. Ми можемо також порекомендувати проводити з метою формування толерантності і культури миру усні журнали, заочні подорожі, квести.

4.2. «Жива Бібліотека»

Починаючи з 2008 року, в Україні серед форм роботи з виховання в молодого покоління толерантності все більшої популярності набуває інтерактивний формат «Живої Бібліотеки». «Жива Бібліотека» – це інтерактивна технологія, що робить зримою мультикультурність сучасного світу та реалізує на практиці ідею міжкультурного діалогу, оскільки сприяє початку живого спілкування між людьми – представниками різних культур. Перша Жива Бібліотека була «відкрита» 2000 року в Данії під час музичного фестивалю Roskilde. Організатором виступила Асоціація «Зупинимо насильство». З тих пір цей унікальний рух завоював прихильність і підтримку Ради Європи, поширився на Америку та Австралію і значно розширив «асортимент» Живих Книг [38]. З 2002 року інтерактивний формат «Живої Бібліотеки» став невід’ємною частиною програм Ради Європи для молоді у сфері дотримання прав людини і кампанії «Всі різні – Все рівні». Перший методичний посібник для організаторів «Живої Бібліотеки» англійською мовою було надруковано за підтримки Ради Європи в 2005 році. Засновник руху Живих Бібліотек Ронні Ейбеджел так сформулював концепцію цього проекту: «Ми працюємо за принципом, що надмірна жорстокість і агресія виникає між людьми, які не знають один одного. Жива Бібліотека може зблизити людей, які навряд чи зможуть зустрітись іншим способом» [50, с20]. Наразі Живі Бібліотеки активно працюють у Норвегії, Фінляндії, Швеції, Ісландії, Португалії, Великобританії, Польщі, Угорщині, Чехії. Як зазначає С. Цалик [74, с6], класичне визначення мети «Живої бібліотеки» полягає в забезпеченні безпосереднього спілкування між загальним населенням і групами, які піддаються у суспільстві стигматизації та дискримінації, у сприятливому для спілкування форматі. Отже, для досягнення означеної мети треба створити ситуацію, в якій звичайні люди зможуть особисто поспілкуватися з представниками груп, про які в

суспільстві існують різного роду дискримінаційні упередження (наприклад, споживачі наркотиків, національні меншини, внутрішньо переміщені особи, представники секс-бізнесу, колишні ув'язнені, сексуальні меншини, люди, які живуть з ВІЛ тощо). Звісно, у повсякденному житті більшість із нас, як правило, не має можливості спілкуватися з представниками згаданих груп, а тому і не має про них власної думки. Люди, не усвідомлюючи того, здебільшого керуються стереотипами, нав'язаними ЗМІ, або розхожими чутками. Таку інформацію навряд чи можна вважати об'єктивною. До того ж, подібні джерела відомостей найчастіше далекі від толерантної інтерпретації.

Саме інструментом такого відкритого спілкування населення з представниками маргінальних груп, своєрідним інструментом зниження рівня нетолерантності в суспільстві і є, по суті, «Жива Бібліотека». «Жива Бібліотека», пише С. Цалик [74, с6], працює так само, як і звичайна бібліотека: читачі приходять, заповнюють картку, вибирають книгу і читають її протягом певного часу. Після чого повертають книгу до бібліотеки і беруть іншу. Відмінність лише в тому, що книги «Живої Бібліотеки» – це живі люди. Причому кожна «Жива Книга» презентує особливу групу, яка нерідко стикається із забобонами і стереотипами і стає жертвою дискримінації, а також соціальної ізоляції. Основними дійовими особами «Живої Бібліотеки» є люди, які виступають в ролі «Книг», «Читачів», «Бібліотекарів», «Словників», а також волонтери та організатори проекту [74]. **Книга** – це у вихідному форматі «Живої Бібліотеки» людина, яка відчуває стигматизацію та дискримінацію через колір шкіри, етнічну, релігійну, професійну, сексуальну приналежності, соціальний статус, проблеми зі здоров'ям, категорію інвалідності, погляди на життя або стиль життя і готова поділитися своїм досвідом під час обговорення специфічних питань з «Читачем». **Читач** – будь-який відвідувач «Живої Бібліотеки», який бажає поговорити з «Книгою» про групу або про тематику, яку представляє Книга, і поставити свої запитання. **Бібліотекар** – координатор процесу спілкування в «Живій Бібліотеці», роз'яснює Читачам правила роботи бібліотеки і сприяє їхньому спілкуванню з «Книгами», а також відповідає за дотримання регламенту, реєстрацію Читачів, видачу книг і заповнення читачами форм зворотного зв'язку. **Словник** – перекладач, який є комунікаційним містком між Книгою та іншомовним Читачем, який не розуміє українську чи російську мову. Або, навпаки, між Книгою-іноземцем і Читачами, які не знають його мови. **Волонтер** – людина, яка безкоштовно витрачає свій час на підготовку, організацію і проведення «Живої Бібліотеки». **Організатори проекту** – високо мотивована група людей або організацій, які відповідають за підготовку, проведення і наступні кроки розвитку проекту [74].

С. Цалик [74, с8] виокремлює декілька типів «Живої Бібліотеки» – у залежності від сезону проведення та специфіки конкретного заходу. Стандартом вважається «літній варіант» – на відкритому просторі. Саме він був

обраний для дебюту в Україні. Спілкування Книг і Читачів відбувалося на лавах парку ім. Т. Шевченка. Того дня «Жива Бібліотека» була відкрита упродовж 6 годин. За цей час 22 Книгами зацікавилися близько 200 Читачів. Час читання однієї Книги було обмежено тридцятьма хвилинами. Кожен з відвідувачів «читає» у середньому по 2 книги, проте були й активісти, які брали по 5 і більше Книг. У холодну пору року С. Цалик вважає доречним «зимовий варіант» – у приміщенні. Перевагами такого варіанту він називає очевидний комфорт спілкування (бесіда за столиком, з чашкою кави або чаю), а також гарантовану безпеку учасників (охорона біля входу завжди може заблокувати потрапляння до приміщення скінхедів і різного роду екстремістів). Добре себе зарекомендувала і тематична «Жива Бібліотека» (варіант: «Жива Бібліотека», що є елементом тематичного проекту). Прикладом тематичної «Живої Бібліотеки» можна вважати «Живу Бібліотеку» Ініціативи розмаїття [74, с9].

Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні спільно з Державним комітетом України у справах національностей та релігій і Східно-Європейським Інститутом Розвитку (СЄІР) з 1 березня 2010 року розпочали проект під назвою «Поширення полікультурних цінностей через проведення заходів «Жива Бібліотека» в Україні». Основною метою проекту [13] стала популяризація культурного розмаїття та формування позитивного ставлення української молоді 16–22 років щодо мігрантів, іноземців та національних меншин в Україні. Концепцію «Живої Бібліотеки» до застосування в українському контексті було адаптовано Представництвом МОМ в Україні з моделі, запропонованої Датською громадською неурядовою організацією «Зупини насильство», і названо «Живою Бібліотекою» Ініціативи розмаїття. Суть заходу в інтерактивному форматі «Живої Бібліотеки» Ініціативи розмаїття полягає в десятихвилинному вільному спілкуванні малої групи Читачів (4–6 осіб) з Живою Книгою. Книга відповідає на найрізноманітніші запитання Читачів. Після закінчення десятихвилинного терміну відбувається ротація Книг, і група Читачів продовжує спілкування з іншою Книгою. Одночасно працюють декілька Живих Книг і відповідна кількість малих груп Читачів. Упродовж заходу кожен учасник встигає поспілкуватися з шістьма-сімома Книгами – представниками різноманітних культур і соціальних груп. У контексті роботи з формування в молодого покоління толерантності має сенс, організовуючи інтерактивні заходи у форматі «Живої Бібліотеки» для учнів шкіл II–III ступенів, формувати контингент Живих Книг не тільки з представників видимих меншин (які відрізняються від основного населення кольором шкіри й волосся, розміром очей тощо), але й залучати представників інших соціальних груп, які можуть відчувати стигматизацію й піддаватися дискримінації через релігійну, професійну, сексуальну приналежності, соціальний статус, проблеми зі здоров'ям, категорію інвалідності, погляди на життя тощо, зокрема внутрішньо переміщених осіб [13].

Відзначимо, що в усіх виховних заходах з проблеми адаптації і інтеграції дітей ВПО необхідно забезпечувати активні форми участі дітей із родин ВПО: «не для них, а разом із ними!». Вихід на партнерські стосунки додає впевненості та необхідної енергії для становлення особистості дітей [23, с 31].

4.3. Табори «Джерела толерантності» та «Будуємо мости, а не стіни»

У 2002 році колишній радянський дисидент, нині виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України Йосиф Зісельс зібрав найкращих педагогів 16 національних громад України на семінар, де спільними зусиллями була розроблена концепція дитячого міжнаціонального табору «Джерела толерантності» [48, с9]. Набір дітей здійснюється на конкурсній основі. Враховуються знання мови, культури та історії народу, який дитина презентує в таборі. Також усі майбутні учасники табору мають надіслати конкурсну роботу (написати або намалювати), яка має засвідчити їхню мотивацію та творчі здібності. Загони в таборі складаються з дітей різних національностей. Так само в кімнатах проживають разом діти різних національностей віком від 8 до 17 років [48]. Уже понад п'ятнадцять років перебування дітей в унікальному, тепер навіть міжнародному міжнаціональному таборі «Джерела толерантності» передбачає знайомство з історією, культурою і традиціями етносів України та зарубіжжя. Кожному етносу в програмі присвячений один день, і в цей день весь колектив табору живе його національним життям. Крім національних днів, у таборі проводяться День прав людини, Фестиваль мов і День громадянина. У такій багатоетнічній, багатокультурній країні, як Україна, виховання толерантності є одним із першочергових завдань. Табір бачить свою місію в просуванні ідей і практик міжетнічної та міжрелігійної (у ширшому сенсі – згальнокультурної) толерантності [78].

Методика роботи табору «Джерела толерантності» детально розкрита у навчально-методичному посібнику «Полікультуріка: як організувати виховання міжкультурної толерантності у школі та позашкільній діяльності» [48]. У посібнику класний керівник знайде: опис методики занурення як способу формування міжнаціональної та міжрелігійної толерантності; покроковий план занять для проведення тематичних днів (День пам'яті, День прав людини, День рідної мови, Планета цивілізацій); покроковий план занять для проведення тринадцяти національних днів або занять з історії та культури народів України; результати психологічного дослідження, проведеного в таборі, та опис проектної методики «Хто твої сусіди». Головними завданнями пропонованих у посібнику [48, с15-16] планів уроків і позашкільних заходів автори-упорядники визначили такі: формувати повагу до культури народів, які проживають в Україні, готовність розуміти та сприймати відмінну систему цінностей; розвивати лінгвокультурну компетентність; розвивати вміння домовлятися про спільне з представниками іншої культури; збудити в юних громадян почуття любові до рідного краю, його жителів та традицій; навчити

дитину розуміти, що люди, як і спільноти чи громади, а також речі (культурні артефакти) мають власну історію; формувати єдність універсальних засад естетичних смаків і моральних цінностей; збуджувати у дітей емоційну емпатію через долучення їх до народних традицій, музики, мистецтва; розвивати потребу в самостійному освоєнні навколишнього світу шляхом вивчення культурного спадку різних історичних епох і народів; навчити протидіяти ксенофобії та національній, расовій і релігійній дискримінації; познайомити з культурою прав людини [48]. Відзначимо, що м. Бердянськ за проектом USAID також організовувало подібні табори толерантності.

У серпні 2013 року на базі проєктів з формування толерантності Конгресу національних громад України, які впроваджувалися з 2002 року, було створено Громадську організацію Київський освітній центр «Простір толерантності». Місією цієї громадської організації є створення освітнього простору для формування культури прав людини та толерантності в суспільстві [22]. Центр проводить неформальну освіту дітей та молоді у сфері толерантності та прав людини, готує фахівців з неформальної освіти, розробляє та впроваджує власні освітні методики та адаптує світовий педагогічний досвід, реалізує просвітницькі акції та освітні проєкти. Співробітники Центру написали декілька посібників з неформальної освіти [22].

У 2014 році Київський освітній центр «Простір толерантності» започаткував новий проєкт – табір «Будуємо мости, а не стіни». Методист проєкту К. Крейдерман розповідає, як у 2014 році її колеги запросили до табору «Джерела толерантності» близько 30 дітей внутрішньо переміщених осіб, які щойно переїхали і ще не встигли обжитися на нових місцях: «Тоді до нас прийшло розуміння, що для цих дітей потрібно створювати окрему програму, орієнтовану на особистість дитини, з можливістю створення такого простору, де вони зможуть відчувати себе собою. А табір «Джерела толерантності» переслідує дещо інші цілі». До створення табору «Будуємо мости, а не стіни» багаторічний незмінний методист і директор табору «Джерела толерантності» А. Ленчовська залучила психологів, медіаторів, конфліктологів, фахівців у сфері прав людини і практиків методики «Театру пригноблених». У підсумку організатори прийшли до ідеї програми, в центрі якої – створення безпечного середовища довіри, де через роботу з переоцінки свого досвіду та набуття нового особистого і соціального досвіду діти могли розвиватися далі, з'ясувати, що їм близько, зрозуміти щось про себе і про свої перспективи [78]. У процесі роботи методисти, викладачі і психологи табору «Будуємо мости, а не стіни» створюють безпечний комфортний простір, в якому діти починають довіряти, відкриватися, розуміти більше про свої внутрішні ресурси і навчаються використовувати їх. Багато дітей перебувають у складній ситуації – дім, друзі, іноді близькі люди залишилися на окупованих територіях. Тому педагогічному колективу важливо привести їх до розуміння, що є можливість адаптуватися до нових умов, розвиватися, ба-

чити свої перспективи. Педагоги умовно поділяють програму табору на дві частини – процесуальну та структуровану. Процесуальна частина складається із занять у групі, театральних методик і різних форматів вечірніх заходів, а структурована включає різні майстер-класи, які діти можуть обирати за своїми інтересами [22]. У таборі активно використовуються різноманітні сучасні театральні методики: форум-театр, ком'юніті-театр, театр образів. Особливість, наприклад, форум-театру в тому, що кожен гість може взяти участь у виставі та запропонувати свій варіант вирішення представлених проблем. Таким чином, актори та глядачі будують діалог навколо озвученої проблеми та спільно шукають варіанти її вирішення. Це дає змогу помітити, зіграти, «прожити» складні життєві ситуації, отримуючи безцінний досвід активної громадянської позиції. Цією та іншими методиками і заходами організатори прагнуть розвивати в молоді культуру прав людини і готовність долати дискримінацію. До другої – структурованої – частини програми увійшли різні майстер-класи: арт, психологія, японська боротьба кендо, музика, хореографія, розмова про майбутню роботу, робота з відео і багато інших. Наприклад, 2015 року був кулінарний клас, де діти готували улюблені страви літературних героїв, у тому числі традиційне польське блюдо «бігос», яке згадується у романі «Три товариші» Е.-М. Ремарка. У ході майстер-класу «Робота моєї мрії» діти обговорювали свою майбутню професію. Багато підлітків говорили про свої страхи, про невпевненість у тому, що вони зможуть знайти роботу в Україні, про професійну компетентність, про якість університетської освіти і про те, чи дозволить ця освіта знайти роботу. Такі розмови дають розуміння, куди їм рухатися далі у професійній сфері. Теми, які порушувалися в таборі, – хвилюючі, близькі дитині, підлітку. А можливість поговорити про важливі питання допомагає вийти з ізоляції, почати спілкуватися, у дитини, яка пережила психологічну травму, ніби знову з'являється зв'язок із зовнішнім світом, відроджується потенціал **для адаптації** до нових соціальних, освітніх, побутових умов [78].

Отже, сучасна освітянська практика надає чималі можливості для розбудови ефективної системи формування в учнів толерантності до проявів соціальних, культурних, релігійних, мовних відмінностей, різних цінностей, світоглядних переконань та їх носіїв – представників груп «чужих» у широкому сенсі, зокрема, до внутрішньо переміщених осіб.

5. Конфлікти в дитячому середовищі

Вирішення конфліктів у школі має починатися з прийняття відповідальності за свої вчинки і дії. Учень повинен усвідомлювати, що у нього існують обов'язки, які необхідно виконувати. Учителі повинні прагнути бачити в дітях позитивні якості характеру, намагатися встановити контакт з кожним конкретним дитиною, дохідливо і цікаво викладати

досліджуваний матеріал [32]. Конфлікти долаються формуванням культури миру і викорененням культури війни, спілкуванням на інтересах, а не на позиціях, без упереджень і стереотипів. Культура миру складається з усіх проявів гуманності як найвищої цінності міжнародних відносин, викорінення ненависті та ворожнечі у людських відносинах, мистецтва розуміти та прощати [76]. За Е. Роттердамським, негативний вплив мілітаризму на суспільство відбувається на різних напрямках: моральний занепад, нехтування законами, економічне виснаження держави та народу тощо [53, с118-119]. Культура ж війни враховує інтереси лише однієї з сторін і вважає насильство нормальним і допустимим способом для задоволення цих інтересів. Культура миру враховує інтереси всіх сторін і прагне, щоб вони всі прийшли до згоди [37]. Тому у профілактиці конфліктів у ЗНЗ важливим є формування культури миру. Різноманіття конфліктів можна звести до таких видів у школі: діти–діти, вчитель–учні, вчитель і батьки учнів. Їх основою є перш за все позиції, з якими не згодні учасники конфліктів (за теорією трансактного аналізу Е. Берна), коли конфлікт стає боротьбою за позиції, а не інтереси і можливі маніпуляції. Важливо показувати інтереси і вчити домовлятися, а не відстоювати позиції, залучаючи до спільної діяльності, а також до медіації. Толерантність може виникнути тоді, коли спілкування людей відбувається на основі таких принципів як відмова від насильства, бути вимогливим до себе, а не до інших, прийняття людей – кожна людина має право бути інакшою [37].

Проблеми непорозуміння у дітей в ЗНЗ виникають внаслідок того, що місцеві діти не розуміють і не відчувають того, з чим стикнулися діти ВПО. Більш того, це не розуміють часто і вчителі та батьки інших учнів. І ставляться до дітей з числа ВПО як до звичайних – з типовими проблемами поведінки і соціалізації. Е. Аронсон, Т. Уїлсон та Р. Ейкерт [57, с90-91] сформулювали умови міжгрупових контактів, що здатні нейтралізувати чи навіть попередити виникнення упереджень щодо груп «чужих». До цих умов дослідники віднесли: 1. Спільну мету, досягнення якої прагнуть обидві групи. Спільна мета сприяє виникненню потреби гальмувати, трансформувати, сублімувати свої негативні емоції і почуття. 2. Взаємозалежність один від одного. Якщо дві групи потрібні одна одній для досягнення спільної мети, вони вступають у стосунки взаємозалежності. Спільні інтереси будуть гальмувати виникнення і прояви упереджень. 3. Рівний статус груп. Якщо статус нерівний, то взаємодія буде визначатися цією нерівністю, що може призвести до дискримінації низькостатусної групи. 4. Контакт має відбуватись у дружній, неформальній обстановці, коли члени груп можуть взаємодіяти, в результаті чого люди краще й глибше пізнають один одного. 5. Налагоджування дружньої неформальної взаємодії з численними членами групи «чужих». Тоді носій упереджень починає розуміти, що його уявлення про групу «чужих» помилкові. 6. Контакт, найвірогідніше, сприятиме послабленню упереджень, якщо існують соціальні

норми, що підтримують рівність між групами та сприяють встановленню такої рівності. Уведення та прийняття норм толерантності приведе до того, що члени груп будуть намагатися так змінити свою поведінку, щоб відповідати цим нормам [57]. У перекладі «педагогічною» мовою це означає, що соціальний педагог та класний керівник насамперед сам повинен: рівно ставитися і до учнів-постійних мешканців, і до учнів-переселенців; підтримувати рівний статус цих груп; таким чином організовувати життя і діяльність класу, щоб обидві групи мали спільну мету, спільні інтереси; створювати неформальну, доброзичливу обстановку взаємодії представників різних груп.

Окремо стоїть питання про організацію медіації в ЗНЗ, використання нових методик роботи з сучасними дітьми. Шкільна медіація – це «соціальний інструмент, який дозволяє ефективно унеможливити і вирішувати конфлікти, створюючи безпечне середовище для всіх учасників навчально-виховного процесу. Медіація дає можливість: вирішити проблему насильства в навчальному закладі; зробити істотний вплив на сам дух навчального процесу, вселити в дітей почуття захищеності і навчити їх приймати погляди та переконання інших людей, відкидаючи методи насильницької взаємодії; надати дітям і дорослим знання й навички про конструктивну поведінку в конфлікті та потенційно конфліктних ситуаціях; запобігати конфліктам, правопорушенням і ситуаціям гострого протистояння; сприяти зміні звичних негативних, деструктивних способів взаємодії на конструктивні. Її завдання – формування вмінь вести діалог і виходити з конфліктних ситуацій без «втрат» за принципом «виграш–виграш», відстоювати власні інтереси і приймати іншу людину, поважаючи її право на захист її інтересів [61, с80].

Роль фасилітатора – у підвищенні ефективності роботи одних під впливом інших. Фасилітатор вчить інших і вчиться сам, він узагальнює досвід та демонструє і моделює ситуації, передає знання, уміння, емоції, організовує групу для обговорення проблем і керує нею під час цієї роботи, спостерігає та слухає, надає підтримку, діє на рівних, є діловим та людським, володіє комунікативними вміннями, але він не є спеціально підготовленим з даної проблеми. За Дж. Вудвортом [7], фасилітатор може відігравати такі ролі: власне групового фасилітатора, групового радника, групового інтерпретатора, групового консультанта. Його діяльність у даних ролях відрізняється за характером: від повного управління групою у навчанні до надання їй самостійності. Але фасилітатор здійснює в усіх ролях 3 способи втручання у групові обговорення: інтерпретування, виклик, конфронтацію.

6. Нормативна база роботи психолога і соціального педагога з дітьми в умовах військового конфлікту

Лист Міністерства освіти і науки України від 11.03.2014 №1/9-135 «Про надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу»;

лист Міністерства освіти і науки України від 02.04.2014 №1/9-186 «Щодо навчання дітей військовослужбовців, які переїхали з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя на постійне місце проживання до інших населених пунктів України»; лист Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи від 24.02.2014 №26 «Про посилення психологічної допомоги населенню»; наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 №616, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 23.07.2009 за №687/16703 «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України»; наказ Міністерства освіти і науки України від 20.04.2001 р. №330 «Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України»; Етичний кодекс психолога, соціального педагога, Європейський кодекс медіатора, законодавство про освіту та середню освіту.

7. Психологічна робота з дітьми в ЗНЗ

Психологічна робота з дітьми повинна здійснюватися в напрямках діагностики, корекції і консультування з проблем соціалізації, крім того, в контексті ВПО, психологічним працівникам треба звертати увагу на недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправляти дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога тощо) [65, с8].

При роботі з дітьми, які стали очевидцями бойових дій важливо звертати увагу на їхні емоційні реакції: 1. Домінантною реакцією є страх: за родичів і близьких в армії, а також побоювання за власну безпеку. Дитячі фантазії зазвичай перебільшені, хоча й базуються на реальних подіях. Дитина може уявляти падіння бомби на власний будинок, уявляти найгірше. 2. Втрата контролю. Військові дії – те, що діти і більшість дорослих не можуть контролювати. Відчуття втрати контролю породжує ефект, коли діти хапаються за все, що можуть контролювати: відмовляються йти у школу, слухатися, залишатися без батьків або улюблених іграшок тощо. 3. Гнів. Оскільки діти не можуть спрямувати свою злість на безпосередніх винуватців, тобто на джерело загрози, вони часто спрямовують її на тих, хто поряд: однокласників, сусідів, відсутніх батьків. Ситуація ускладнюється, якщо серед рідних є добровольці: патріотизм і обов'язок є абстрактними поняттями для дітей молодшого віку, які відчують лише конкретну реальність розлуки з рідною людиною. 4. Втрата стабільності та впевненості в собі. Незвичні обставини порушують звичний спосіб життя. Це стає джерелом тривоги та постійної невпевненості. 5. Збентеження. Діти відчують збентеження, не розуміючи, на що їм чекати, та коли це все закінчиться. Інший вид реакції – найменші можуть не розрізнити насилля-як-розвагу (в кіно, іграх) та реальні події з новин [79].

Цілком усунути з пам'яті дітей трагічні згадки неможливо, але **метою педагогічних працівників ЗНЗ перш за все повинно бути повернення дітей до нормального образу життя, до дитинства**. Таким був досвід В.О. Сухомлинського в Павлівській школі, А.С. Макаренка в його виправних колоніях.

При роботі з дітьми слід звертати на такі її реакції на травматичну подію: *Молодий шкільний вік (5-11 років)*: дитина дратівлива, плаксива, поводиться агресивно вдома або в школі, відкрито бореться з молодшими дітьми в сім'ї за увагу батьків, страждає від нічних страхів і кошмарів, боїться темряви, ухиляється від відвідування школи, ухиляється від спілкування з однолітками, втрачає інтерес і здатність зосередитися під час занять. *Середній шкільний вік (11-14 років)*: розлади сну й апетиту, бунт вдома, відмова виконувати домашні обов'язки, проблеми в школі (бійки, замикання в собі, відсутність інтересу до навчання, потреба в більшій увазі до себе), проблеми зі здоров'ям і функціональні скарги, втрата інтересу до спілкування з однолітками. *Підлітки (14-18 років)*: психосоматичні симптоми (висип, розлади кишківника, головні болі, астма), розлади сну і апетиту, іпохондрія (нав'язлива заклопотаність власним здоров'ям, зазвичай зосереджена на певному симптомі), аменорея або дисменорея (порушення менструального циклу), збудження або зниження рівня енергії, апатія, втрата інтересу до протилежної статі, безвідповідальна або делінквентна поведінка (правопорушення), зниження бунтарства проти батьківського контролю, зниження здатності зосередитися [58, с18].

Реінтеграція дітей в мирне середовище повинна враховувати: різницю у віці, статі та індивідуальній стійкості; здатність дитини приймати обґрунтовані рішення; індивідуальну тривалість перебування і досвід, набутий у збройних силах чи угрупованнях [52, с180]. Окрім цього повинна бути робота, яка спрямована на відновлення і збереження емоційного здоров'я дітей. Н. Мак-Вільямс, виділяє **16 факторів, які сприяють збереженню емоційного та психічного здоров'я дітей та дорослих** [58]: 1. Здатність любити. 2. Здатність працювати. 3. Здатність гратися. 4. Безпечні стосунки. 5. Автономія. 6. Концепція інтегрованості. 7. Здатність відновлюватись після стресу (сила Его). 8. Реалістична та надійна самооцінка. 9. Система ціннісних орієнтацій. 10. Здатність витримувати «накал» емоцій. 11. Рефлексія. 12. Менталізація. 13. Широка варіативність захисних механізмів. 14. Баланс між тим, що я роблю для себе та для свого оточення. 15. Відчуття вітальності. 16. Прийняття того, що ми не можемо змінити [58].

В аспекті психологічного підходу позиція толерантності на рівні соціального індивіду виступає як внутрішнє бажання зовні відповідати нормам толерантного ставлення й поведінки стосовно себе та оточуючих. На рівні особистості – як власна система поглядів, цінностей, мотивів, як результат внутрішнього рефлексивного осмислення й засвоєння ідей толерантності як

цінності, що виражається в прагненні людини будувати стосунки з собою, іншими людьми, природою, мирно, без примусу, в процесі конструктивного розв'язання проблем за допомогою діалогу, вільного та відповідального вибору (М. Бубер, А. Маслоу, Г. Оллпорт) [6, с10]. Тому постає питання про формування суб'єктності особистості.

8. Соціально-педагогічна робота з формування толерантності, культури миру і національної гідності в загальноосвітньому навчальному закладі

Доведено, що діти з родин ВПО менше залежать від шкільного оточення, більше від позицій батьків та атмосфери у родині (вибір джерела підтримки, місце комфортного перебування, потреба у спілкуванні тощо) [23, с31]. Тому соціально-педагогічна робота з ними повинна бути спрямована на інтеграцію та адаптацію в нове освітньо-виховне середовище, в громаду і опосередкований вплив на їх батьків щодо життєвих цілей, перспектив родини з урахуванням розвитку і потреб дитини. Окрім цього, соціально-педагогічна робота має бути спрямована на роботу з усіма дітьми щодо формування толерантності і культури миру. Толерантність з позицій соціального педагога є наскрізною складовою життєвої компетентності, одним із чинників, який пронизує собою ключові компетентності особистості: здатність до автономної діяльності, що дозволяє захищати та піклуватись про права і потреби інших та життєдіяльності у цілому (що є необхідною складовою усіх ключових компетентностей), здатність інтерактивно використовувати мовні та інші комунікативні засоби, зокрема різноманітні інтерактивні технології (що є необхідною складовою комунікативної компетентності), вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах, що дозволяє успішно взаємодіяти, співробітничати та вирішувати конфлікти з іншими (що є необхідною складовою соціальної компетентності) [9]. Формування толерантності в соціально-педагогічній роботі передбачає усунення негативних факторів, які демонструють культуру війни, та оптимізацію позитивних факторів, які сприяють формуванню толерантності і культури миру. Це означає створення виховного простору на засадах культури миру і толерантності. «Толерантне освітнє середовище» – це педагогічна умова, яка забезпечує атмосферу ненасильства, безпечної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, демократичний стиль педагогічного управління, психолого-педагогічну підтримку та врахування позитивного досвіду учнів на основі довіри, поваги, терпіння, толерантного ставлення, а також сприяє ефективності та успішності навчання і виховання толерантної особистості [44, с9]. Ефективність виховання толерантності досягається тим, що до цього процесу повинні залучаються як сама особистість, так і сім'я, школа, соціальні служби для молоді, громадськість (національно-культурні

товариства та союзи, недержавні громадські організації, фонди), релігійні організації, державні органи (місцеві і центральні), світове співтовариство (міжнародні організації та фонди), засоби масової інформації [40, с9]. Тут доречним є досвід Франції в цьому напрямку, яка успішно інтегрувала багато мігрантів з усього світу [40]. Так, формами виховання толерантності у Франції в ліцеях є: 1. Урок. 2. Самоврядування. 3. Шкільні кооперативи. 4. Паралельна школа («преса в школі», засоби масової інформації, «відкритий мікрофон», «телеміст», «засідання прес-клубу»). 5. Позаурочна робота: конкурси (мистецтв і виставок творчих робіт, діяльності музичних і літературних віталень, театралізація); участь у роботі конференцій французького Руху «Педагоги за мир та взаєморозуміння»; екскурсії (відвідування виставок, музеїв, театрів); міжнародні обміни (виїзди за кордон); позашкільні гуртки, об'єднання за інтересами, клуби, пересувні виставки, конкурси («Діти-миротворці», «Караван толерантності», «Багатокультурне молодіжне кафе», «Дитяча дипломатія», «Скаути», «Аукціон нових ідей», «круглі столи», «шкільні референдуми», «брейн-ринги» та інші). Методами формування толерантності є: бесіди, лекції, диспути, дискусії, позитивний приклад, негативний приклад, переконування, привчання, громадська думка, створення виховних ситуацій, тематичні рольові ігри, змагання, покарання, заохочення [40].

Толерантність забезпечується формуванням життєвих умінь дітей. Життєві уміння – ті, які необхідні для розв'язання питань і проблем життя особистості в сім'ї, суспільстві [71]. Відзначимо, що за результатами соціологічного дослідження [23] визначено недостатність можливостей навчальних закладів у розвитку «життєвих вмінь та творчих здібностей», цей результат є однаковим, як для місцевих учнів, так і для дітей із родин ВПО [23, с31]. Життєві уміння дозволяють обґрунтовано здійснювати вибір, який є ознакою незалежного життя. Це вміння критичного мислення і прийняття рішень, комунікативні вміння, вміння керувати собою, своїм станом і впливати на інших [71]:

1. Комунікативні вміння: вміння точно формулювати і висловлювати свої думки доступною дітям мовою, орієнтуватися у спілкуванні на їхню реакцію, користуватися риторичним інструментарієм (художньою виразністю, аргументацією, паузою, наочністю, ефектами релаксації, квантового вибору інформації, перших фраз, візуального іміджу); вміння активно слухати дітей (нерефлексивне слухання, з'ясування, перефразування, здійснення резюме, відбиття почуттів); спілкування на основі емпатії (використання «Тивисловлювань»); правильний вибір дистанції спілкування в залежності від мети спілкування; правильний вибір положення тіла для розмови; відмова у спілкуванні від позиції батька, спілкування на суб'єкт – суб'єктних засадах; ініціювання зусиль та їх спрямування на подолання психологічних бар'єрів спілкування (негативні установки на базі попереднього досвіду, невідповід-

ність інтересів, цілей тощо); емоційних бар'єрів (невідповідність настроїв, подолання негативних емоцій, які деформують сприйняття); гностичних бар'єрів (використання доказової мови, чітких, коротких речень, зниження темпу мови); вміння готуватися до розмови (який результат я хочу одержати? якими аргументами довести його необхідність? як зацікавити, з чого почати розмову? як виглядати, де говорити, в який час? які спільні є цілі, інтереси? на які можливі знання можна спиратися?); вміння зацікавити розмовою (використання різних компліментів, апелювання до самостійності, дорослості, звернення по імені, до тем, які цікавлять дітей, почуттів, взаємної вигоди, успіхів дітей, їхніх досягнень, показ перспективи, посилення на приклад членів референтної для дитини групи, використання проблемних запитань тощо); вміння керувати спілкуванням (використання інформаційних, дзеркальних, естафетних, опосередкованих і прямих питань, питань «чому», різних методів аргументації і фундаментального порівняння двобічної аргументації, зниженого темпу, позитивних відповідей, бумеранга, «да, но...», питань-капканів); вміння домовлятися на основі раціонального підходу (в куті зору – проблема, а не стосунки і не учасники); вміння критикувати та приймати критику; вміння висловлювати свої проблеми, бажання; вміння виявити емпатію; вміння виявити у розмові потреби, спонукати до висловлювання проблем, зберігати конфіденційність до них; вміння переконувати, розв'язувати конфлікти, загасити сварку, переключити увагу в розмові; вміння здійснювати аналіз спілкування (що допомагало, а що не сприяло досягненню результатів? Які докази спрацьовували і чому? Що можна використати в майбутньому? Від чого слід відмовитися? Де слід переглянути свої позиції і погляди і чому? Якої інформації було замало? Що нового дізналися про дитину? Чи були ви об'єктивними? тощо); вміння демократично спілкуватися (спонукати до висловлювання, відмовитися від критики ідей, спонукання до їх аналізу тощо); вміння захищатися від маніпуляції дітей (пасивно, активно); вміння впливати на дітей різними способами (активно, пасивно, поєднуючи ці способи); вміння керувати конфліктами (розділяти і аналізувати причину і привід конфлікту, конфліктну ситуацію, діяти на основі взаємних інтересів, а не позицій, рівноваги, а не емоцій; змінювати конфліктну ситуацію, знижувати емоційне напруження, усунути привід і причину конфлікту через перерозподіл прав та обов'язків у колективі, досягнення згоди, зміну системи прийняття рішень, традицій, сімейних правил; використання в залежності від конфліктної ситуації і часу на її розв'язання стратегій подолання конфлікту); вміння відмовляти (з переконаннями, самоаналізом, навіюванням); вміння ефективно впливати як безпосередньо, так і через листи, телефон, тощо; вміння поважати іншу точку зору, виявляти толерантність до зовнішності, інтересів, нахилів, орієнтуватися у спілкуванні на почуття, а не на емоції, на позитивне в людині; підкреслювати головне в розмові, здійснювати повтор в різних формах.

2. Прийняття рішень і критичне мислення: вміння виявляти потреби, проблеми дітей; користуватися різними емпіричними методами педагогічних досліджень (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів дитячої праці і творчості тощо); вміння прогнозувати розвиток подій, здійснювати їх об'єктивний аналіз, оцінювати їхні наслідки для членів сім'ї, класного колективу; вміння знаходити різні варіанти рішень проблем, визначати стратегічні, тактичні цілі; формувати довгочасні, середні за часом, короткотермінові завдання для дітей, враховуючи можливості для розв'язання проблем, досвід, можливі труднощі; володіння різними методами аналізу рішень (структурним, причинно-наслідковим, історичним, морфологічним тощо), їх оцінки (класифікація пропозицій, аналіз плану, «аналіз ризику», ранжування пропозицій, порівняння тощо); вміння виявляти головне; вміння планувати; вміння бачити недоліки в своїх діях та діях інших; вміння розуміти та адекватно реагувати на вчинки інших; організації прийняття рішень різними способами в різних ситуаціях; вміння ідентифікації правильності інформації, визначення достовірності інформації та її джерел, аналізу інформації (фільтрації, відсічки, агрегації, аналіз слабких місць); вміння брати на себе відповідальність за свої вчинки і рішення; вміння здійснювати розв'язання проблеми нестандартними (евристичними) методами; вміння розподіляти обов'язки; вміння спільно виробляти і виконувати рішення, відмовившись від гендерних стереотипів, керуючись власною моделлю життя і інтересами, цілями колективу і кожного його члена; вміння аналізувати і враховувати можливості свого впливу на інших, наслідки розв'язання проблеми для інших; вміння поважати рішення іншого, право іншого на самореалізацію, на власні думки, емоції, поведінку та її самооцінку; прийняття рішення про свої проблеми; вміння не зважувати на те, як до вас ставляться інші, робити помилки, але й відповідати за них, свою поведінку; вміння жити за своїми цінностями і виробляти спільні цінності; вміння передбачати реакцію людини на запропонований варіант розв'язання проблеми; вміння усвідомлювати свої проблеми і потреби і відділяти їх від проблем і потреб інших, але враховувати їх у плануванні життя; вміння наполягати на своїй участі у розв'язанні спільної проблеми, чи запросити до спільного прийняття рішення; вміння сформулювати очікувані результати, дійти згоди щодо шляхів їх досягнення, розподілу відповідальності, функцій, термінів виконання плану; вміння конструктивно критикувати запропоновані рішення (обирати об'єктивні критерії, діяти конкретно, спиратися на позитивне), оцінити рішення й проаналізувати його з різних боків.

3. Майстерність управління: вміння спрямувати себе та інших на позитивні зміни (власним прикладом, переконанням, навіюванням тощо); вміння добиватися довіри і зберігати конфіденційність; вміння керувати емоціями, почуттями, мімікою, пантомімікою, голосом, своїм настроєм; захищати права дитини; вміння організовувати свій час, настрій, дії та час, настрої, дії

інших; вміння пробачати; вміння організовувати дозвілля; вміння виявити готовність до взаємодії; вміння самоконтролю поведінки; вміння об'єктивно оцінювати себе та інших; доглядати за дітьми; вміння користуватися авторитетом, підтримувати його, не підкоряючи дітей; вміння позитивно мислити; вміння брати на себе відповідальність за всіх у важкий час, розподіляти обов'язки, спонукати дітей до виявлення активності і самостійності; створювати для цього умови; вміння відділяти бажання і проблеми дітей, жити своїм життям; вміння прийти на допомогу; вміння керувати своїми емоціями, зважувати на гендерні відмінності у їх вияві і розумінні; вміння поважати себе, усвідомлювати власні потреби і знаходити самостійні шляхи їх задоволення, уникаючи перекладу відповідальності на інші плечі і маніпуляцій; вміння здієснити опір насильству і створити умови для його запобігання своєю невідкритою поведінкою; уникаючи конфліктів; вміння організувати свій час, діяльність, самореалізуватися, знайти собі власні інтереси; вміння поєднувати сімейні і професійні справи; вміння релаксації; мати позитивні настанови щодо себе і інших, довіра; вміння захищати свої права, виконувати свою роль, обов'язки; вміння здійснювати самооцінку своєї особистості і на цій основі займатися самовдосконаленням; вміння здійснювати самоконтроль за своєю зовнішністю, звичками, діяльністю, мовою; вміння виявляти свої почуття; вміння не звинувачувати, а змінювати ситуацію; вміння поважати і любити інших та себе такими, якими ви є, усвідомити свою цінність, неповторність; вміння виявляти вимогливість; вміння долати страх, емоційне напруження; вміння дотримуватися правил, дисципліни, режиму; вміння досягати поставлених цілей і виявляти водночас гнучкість у стосунках [71].

Форми соціально-педагогічної роботи з дітьми можуть бути різними, але при їх виборі треба враховувати такі вікові особливості дітей.

Діти 7-12 років: більше уваги потрібно приділяти рольовим іграм постановці міні-вистав, творчості, фізичній активності. *Підлітки від 13 років:* у підлітковому віці можна застосовувати обговорення, спілкування в групах на задані теми, тренінгові заняття [58, с56].

Зупинимося на технологіях роботи соціального педагога. Особливої уваги у профілактиці проблем дітей заслуговує технологія формування критичного мислення. Воно виявляється в інтегральній якості особистості, яка відтворюється в умінь приймати розумні рішення, в знаннях, які дозволяють це робити, оцінюванню ставленні до навколишнього, людей, себе [72]. Ідеї суб'єкт-суб'єктного спілкування на цих засадах відповідають посередництву, дорадництву, дискусії. Ці методики спілкування спрямовані на проблему, її причини і шляхи вирішення, передбачають розгляд і аналіз різних точок зору, альтернативних шляхів розв'язання проблеми, відхід від стереотипів. Дорадництво – методика допомоги особам, сім'ям, групам і громадам шляхом надання порад, накреслення альтернатив, допомоги у визначенні мети і забезпечення необхідною інформацією [8]. Посередництво – це втру-

чання в суперечки між сторонами, щоб допомогти їм владнати конфлікти, знайти компроміси або досягти взаємовигідної згоди [8]. Посередництво полягає у створенні ситуацій успіху для всіх сторін, у формулюванні висновків, згоди, погодженні умов згоди, створенні умов для обміну інформацією, передбачає консультування. Особистісно-орієнтована технологія в ЗНЗ – це ставлення до людини як до суб'єкта педагогічного процесу, вона передбачає: 1. Діагностику дитини та її сімейної ситуації. 2. Показ перспективи участі дитини і її батьків у взаємодії з соціальним педагогом у контексті концепції «допомоги для самопомоги». 3. Організацію «допомоги для самопомоги» через різні форми дитячої та сімейної просвіти, консультації, спілкування і дозвілля. 4. Рефлексію соціального педагога і дитини, корекцію плану роботи. Педагогічна підтримка означає навчання розв'язанню проблем через усвідомлення їх та консультування, яке до цього підводить. Підтримка спрямована на створення умов для самооцінки, рефлексії, належного вибору, відповідальності за свої дії, самостійної діяльності, що є необхідним елементом формування позитивного ставлення до взаємодії на основі «допомоги для самопомоги», але не зводиться до неї цілком. Підтримка здійснюється за етапами: 1. Діагностичний. 2. Пошуковий: йде спільний пошук педагога та дитиною, класом, сім'єю причин і шляхів вирішення проблеми. Обговорюються можливі наслідки рішень. 3. Діяльнісний: діє сама дитина, а педагог схвалює, захищає і коригує її дії, забезпечуючи координацію впливу фахівців. 4. Рефлексивний. Соціальний педагог перетворюється на фасилітатора, консультанта. Методами підтримки є заохочення (схвалення, ситуація успіху), обмін запитаннями (які орієнтують на самооцінку, самоаналіз, пошук ресурсів, перегляд рішень, ідей тощо), використання як прикладу досвіду сім'ї, досвіду особистості з розв'язання подібних проблем; інформування (як спрямування, адресування клієнта до інтелектуальних ресурсів, аналізуючи і вивчаючи які, він може знайти відповіді на своє питання); навіювання (як натяк) [71].

Толерантність формується і через зміну позиції педагога щодо дітей. Так, положення педагогіки ненасильства сформулював на основі поєднання теорії трансактного аналізу і техніки демократичного спілкування Р.Апресян. Вона виключає нав'язування рішень, поглядів, цілей і означає врахування прав, поглядів і потреб дітей. Для успішної адаптації дітей ВПО важливо залучати їх до діяльності, якою захоплюються та займаються багато дітей їх віку.

9. Робота з батьками дітей в умовах гуманітарної кризи

Враховуючи те, що найвищий рівень довіри у дітей з числа ВПО є до батьків (понад 75%) [23, с36], та оскільки сім'я – визначальний фактор формування особистості дитини, при цьому умови виховання в сім'ї впливають на модель сімейного життя дитини в майбутньому, потрібна спеціальна робо-

та педагогічних працівників ЗНЗ з батьками учнів. При цьому з одного боку діти ВПО потребують підвищеної уваги з боку батьків, в той час як ті зайняті пошуком рішень задоволення базових потреб. З іншого боку доведено, що «у ситуації надмірної напруги та стресу, пов'язаної з невизначеністю майбутнього, роздільністю окремих родин, умовною забезпеченістю наявного стану родини, батьки і діти «солідарізуються», «зближуються», інколи штучно ізолюючи себе від оточення» [23, с31], що утруднює адаптацію дітей в новій школі. Тому важливою є співпраця з сім'єю в інтересах дитини, батьківська просвіта. Враховуємо, що сім'я є окремим соціальним інститутом з правами і функціями в суспільстві, обов'язками в сім'ї, ролями; особливою соціальною системою з різними стосунками і структурою; первинним колективом з метою, розподілом влади і відповідальності; особливою соціальною групою з власними цінностями. Її особливістю є стосунки «батьки – діти», «чоловік – дружина», «брат – сестра», які можливі лише в сім'ї [72].

Уміння, що входять до поведінкової складової батьківської компетентності, визначила І.Д. Зверєва [21]. Це вміння спостерігати, спілкуватися з дитиною на різних вікових етапах її розвитку, навчати її навичкам самообслуговування, вміння реагувати на почуття дитини, призначати дитині наслідки її поведінки, вміння доглядати за дитиною, керувати своїми емоціями, використовувати різні стилі виховання, заохочувати дитину, схвалювати її поведінку, регулювати власні кордони, вміння сказати «ні», вирішувати конфліктні ситуації та приймати спільні рішення і т. ін. [21, с22]. Саме ці вміння повинні стати основою для батьківської просвіти в ЗНЗ в плані роботи класного керівника з сім'єю учня. Ми можемо визначити батьківську просвіту в сучасному навчальному закладі як цілеспрямовану, керовану систему заходів шкільних – педагогічних, медичних працівників навчального закладу з батьками учнів в інтересах успішного навчання, виховання, соціалізації і розвитку дитини, створення соціальних і педагогічних умов для найповнішої реалізації її прав в сім'ї і суспільстві, виконання батьками своїх обов'язків щодо дитини через просвіту батьків [69]. Ця система включає різний зміст – в залежності від проблем дитини в реалізації її прав. Це можуть бути проблеми розвитку дітей – типові для всіх дітей у певному віці щодо реалізації прав і соціалізації, а можуть бути проблеми певних груп і прошарків населення, зокрема дітей з числа ВПО, окремих дітей, причиною чого є різні нетипові причини. Тому система за змістом є рівневою і уявляє собою піраміду – первинна, вторинна, третинна просвіта, що обумовлено проблемами батьків у розвитку і соціалізації, навчанні і вихованні їх дітей. Основа піраміди – типові проблеми розвитку, первинна просвіта, а далі побудова як у піраміді Маслоу: вторинна батьківська просвіта щодо окремих груп дітей, зокрема, дітей з числа ВПО, третинна просвіта – щодо окремих дітей з нетиповими проблемами. Наповнення змістом системи батьківської просвіти можна обґрунтувати різними підходами. Так, проблемно-орієнтований підхід

потрібен для виокремлення рівнів просвіти і проблем розвитку дітей, реалізації їх прав. Важливими є родиноцентричний, діяльнісний, особистіно-орієнтований, аксіологічний підходи для розуміння ролі батьків у вихованні дітей і реалізації їх прав, показу шляхів практичної реалізації цих прав кожного дня в родині, відповідальності батьків за виховання дітей. Ці підходи показують проблеми в реалізації прав дітей, шляхи подолання цих проблем. Первинна просвіта батьків здійснюється як широка інформаційна робота про створення умов для реалізації прав дитини, батьківську відповідальність за дитину, проблеми розвитку і соціалізації дитини і шляхи їх подолання, виховання дітей в родині. Вторинна просвіта стосується дітей з сімей ВПО і попередження можливих нетипових проблем розвитку конкретної дитини. Третинна просвіта здійснюється з батьками дітей, які вже мають проблеми соціалізації, розвитку, виховання і навчання і до них долучилися й інші проблеми, зокрема, проблеми ВПО [69].

Розкриємо методи, які доцільно використовувати в консультуванні і просвіті батьків дітей ВПО [71].

Приклад – це показ дій інших людей у подібних обставинах. Він може бути словесним, відтворюватися за допомогою аудіо- та відеозаписів, але при цьому обов'язково супроводжується описом ситуації, якостей людини, її особистісних ресурсів і можливостей тощо. Використання прикладів людей, що «розробили себе самі», зберегли сім'ю, в кризі є доцільним для підвищення самооцінки, формування впевненості у собі на основі порівняння та аналізу. Такі приклади можуть бути і літературними, і реальними, вони дозволяють членам сім'ї спиратися на кращі якості, наслідувати позитивний досвід.

Заохочення – схвалення дій і міркувань члена сім'ї з метою закріплення позитивних дій та міркувань. Заохочення створюють ситуацію успіху, що збільшує позитивну мотивацію до роботи з консультантом. Воно може бути у вигляді прийомів розуміючого слухання, схвалення, постановки у приклад іншим членам родини, у вигляді символу нагороди (квітка, зірка, прапорець).

Інформування як метод – це передача інформації клієнту без оцінок її та клієнта, без акценту на особливості клієнта, але з урахуванням специфіки його проблеми. Інформування передбачає виділення головного, посилання на нормативні документи, авторитет окремих осіб, на свідчення інших людей тощо.

Критика – метод стимулювання і корекції, під час яких підкреслюються, виділяються і осуджуються негативні риси, дії, слова члена сім'ї у порівнянні з позитивним у ньому як особистості. В роботі соціальний педагог оперує підказкою шляхів розв'язання проблеми («Як могли саме Ви, така витримана людина, вдарити сина? Ви ж така авторитетна людина, яка відрізняється своєю терплячістю, раціональністю. Ви ж могли вчинити більш доцільно й раціонально, наприклад...»).

Перегляд та аналіз чого-небудь (відео- та аудіозаписів, творчих робіт, ситуацій), що належить клієнтові або є його властивостями, здійснюються з метою вивчення особливостей особистості, умов її життєдіяльності, позитивного в ній, ставлення її до інших. Метод передбачає перегляд матеріалів, виявлення в них головного, причинно-наслідкових зв'язків разом з клієнтом, який дивиться на себе «збоку» і менш емоційно аналізує проблему, усвідомлює її разом із соціальним педагогом. Співпраця фахівця і клієнта у пошуках причини проблеми – сутність організації взаємодії.

Написання сценарію розв'язання проблем – дія, яку виконує клієнт за завданням соціального педагога після усвідомлення проблеми. Сценарій передбачає поділ опису на доцільні дії, слова, які їх супроводжують і відповідають діям, невербальні засоби спілкування, які відповідають діям і словам у зазначених обставинах. Стратегію і тактику власних дій клієнт визначає з консультантом. Наприклад, стратегія: позитивне мислення; тактика: самопрезентація партнерові по шлюбу.

Рольова гра – модель реальної ситуації у цікавій формі, що передбачає завдання для розв'язання проблеми, розподіл ролей учасників, план роботи з моделлю. Дії, слова, емоції учасники вигадують, керуючись стратегією і тактикою, передбаченими умовами гри (батько став дитиною, дитина – матір'ю, мати – батьком). Це дозволяє членам сім'ї побачити себе як у дзеркалі, пережити на собі свої вчинки і слова, відчуті недоліки тієї ролі, яку вони грають (отже, і дискомфорт, і бажання іншого члену сім'ї тощо). Гра закінчується аналізом: що відчували? про що нове дізналися? чому навчилися? як краще було б розв'язати проблему? чому щось не було вдалим? які якості є необхідними для розв'язання проблеми, чому ще слід вчитися? тощо.

Метод реконструкції. Даний метод теж вперше застосував і обґрунтував А.С. Макаренко. При перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти «здорову основу» характеру вихованця. «Реконструкція» означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. Виправлення особистості можливе лише на основі віри в позитивне у вихованця. Треба знайти «точку опори» у душі вихованця, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно охоплюються, а негативні – критикуються. Етапами «реконструкції» є: вивчення особистості члена сім'ї, самої сім'ї з метою визначення перспектив майбутнього розвитку; актуалізація та поновлення позитивних якостей, що досі не були потрібними (створення виховних ситуацій, вправ тощо); формування тих позитивних якостей, які швидко та легко з'єднуються з ведучими позитивними якостями; подолання опору педагогічному впливові членами сім'ї, створення режиму, організація середовища та життєдіяльності вихованця таким чином, щоб не залишилося часу в нього на погані вчинки.

Метод переключення. Сутність його полягає в тому, що зона активності члена сім'ї переводиться у соціально значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які є у вихованця. Приклади застосування даного методу знаходимо у «Педагогічній поемі» А.С. Макаренка: колишній крадій С. Карабанов одержує доручення отримати гроші на колонію і прагне всім серцем, щоб на нього напали бандити, а він би відбився від них, виконавши з честю доручення; колоністи охороняли шляхи, а колись на них грабували самі, тощо. Метод стає ефективним за умов використання поваги до члена сім'ї, вивчення його особистості, особливостей відносин у сім'ї, урахування спільної думки членів родини, постійного контролю за діями члена сім'ї, врахування конкретних обставин життя та діяльності сім'ї.

Підтримування. Здійснюється з метою зменшення занепокоєння, поганого уявлення про себе, підвищення самооцінки клієнта. Складовими методу є висловлювання сприйняття, інтересу, розділу з клієнтом його тривоги; переконання клієнта в тому, що консультант розуміє сильні, ірраціональні почуття, заохочення клієнта до стосунків і дій, які плануються; демонстрація бажання допомогти. Прийомами реалізації методу є контакт очима, дотики, що підтримують, розуміюче кивання головою тощо.

Безпосередній вплив здійснюється з метою сприяння конкретній поведінці, передбачає спонування до неї через висловлювання думок, пропозицій, підкреслень, вимог, наполягання, поради, через наголос на схвалених зразках поведінки тощо. Але при цьому важливо, щоб значущі рішення клієнтом були прийняті на основі нав'язування консультантом. Різновидом даного методу є відділення – відгородження людини на певний час від ситуації, в якій вона знаходиться, з тим, щоб вона не підлягала впливу певних стресів, збудників і була в змозі виявляти більш адекватну поведінку.

Опис та «вентиляція» застосовуються з метою зрозуміння точки зору клієнта та соціального педагога на ситуацію в сім'ї, висловлювання почуттів («випуск пару»). Тим, що почуття висловлюються, зменшується їхня сила. Але «вентиляція» передбачає обережне спонування до висловлювання почуттів: вона може стати причиною образи інших членів сім'ї, які при цьому присутні, призвести до конфлікту з ними. Регламентування в роботі соціального педагога – це застосування організаційних положень, необхідних для успіху взаємодії (час на роботу, на міркування, на зустріч). Це дисциплінує сім'ю.

Нормування – це встановлення нормативів, які є орієнтирами в роботі з сім'єю: цілі, діяльність щодо їх досягнення, угода, правила поведінки на консультаціях. Інструктування – роз'яснення умов, обставин, перспектив роботи, наслідків проблеми, можливих труднощів, попередження можливих помилок.

Аналіз реальних ситуацій у сім'ї дозволяє їй усвідомити проблему, проаналізувати причини її виникнення та її наслідки для кожного члена сім'ї,

виявити вплив проблеми на членів сім'ї, її наслідків – на їхні почуття, прагнення, які виникають. Аналіз реальних ситуацій формує життєві вміння, батьківську компетентність, дозволяє застосувати набуті знання на практиці або слугує наочністю для теоретичних викладень, пов'язує теорію з практикою, він дозволяє впливати на мотивацію людини: ситуації вибору пов'язані з боротьбою мотивів, свідомою діяльністю щодо розв'язання проблеми. Аналіз реальних ситуацій дає можливість клієнтові виявити помилки у власній поведінці, скорегувати її на основі нової моделі економічної діяльності сім'ї; він формує досвід правильної, обгрунтованої поведінки членів сім'ї у родині. Ситуації можуть пропонуватися з життя незнайомих людей, бути власними (які наводять самі члени сім'ї чи педагог з їхнього дозволу). Доцільним при такому аналізі є використання знань для переносу чужих ситуацій на власне життя (за яких умов? що потрібно?) та огляд власних ситуацій з позицій відомих людей (як би вони вчинили на моєму місці?). Це дозволяє побачити різні точки зору на проблему і запропонувати різні шляхи її розв'язання, відмежуватись від емоцій і сконцентруватися на проблемі, змінити умови і звичні ролі і тим самим самостійно розв'язати проблему на основі нової моделі сімейного життя і економіки.

Наостанок зазначимо, що, як свідчить міжнародний досвід, учасники бойових дій після повернення до мирного життя в 98% випадках самі потребують кваліфікованої підтримки та допомоги внаслідок дії бойових стрес-факторів [4, с26-27]. Розлади у бійців характеризуються високим рівнем конфліктності, підвищеною агресією, апатією, низькою працездатністю, загостренням та розвитком хронічних захворювань, інсультами, інфарктами, зростанням алкоголізму, наркоманії, асоціальною поведінкою, підвищенням ймовірності суїцидів, скороченням тривалості життя тощо. Тому працюючи з такими батьками дітей треба пам'ятати про обережність слова вчителя на психіку учасника АТО, більше хвалити дітей, аніж говорити про недоліки, показувати шляхи спільних дій в інтересах дитини, її розвитку і реалізації права на освіту.

10. Організаційні умови допомоги в інтеграції та соціальній адаптації дітей з числа ВПО в новий навчальний заклад

Для дорослих сьогодні вже є визнанням за необхідний мультидисциплінарний підхід в громаді для успішної інтеграції та адаптації в нові умови життя, в приймаючу громаду [58]. Для дітей це питання є ще не досить зкоординованим в навчальному закладі. Хоча є рекомендація застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів служби з надзвичайних ситуацій тощо з пропозицією співробітництва та координації у справі надання психологічної допомоги

тим, хто її потребує)[65, с8]. Перевагами мультидисциплінарної команди є кооперація та раціональний розподіл ресурсів, виключення дублювань і прогалин в роботі над проблемою дитини, створення єдиного плану роботи в конкретному випадку, планів роботи окремих фахівців, які підпорядковуються цьому плану, скорочення терміну роботи, за який можливо вирішити проблеми сім'ї та дитини. Це означає необхідність координації зусиль всіх педагогічних працівників ЗНЗ і установ та служб громади в інтересах дитини, допомоги в її адаптації та інтеграції на основі аналізу її проблем. Тут доцільно запозичити досвід оцінки потреб дитини та її сім'ї в роботі ЦСССДМ та досвід роботи мультидисциплінарних командтерцентрів.

Інструкція з оцінки потреб сімей з ВПО розроблена КМЦСССДМ на основі роботи І.Д. Зверевої. Звертати увагу при оцінці потреб сім'ї/дитинипотрібно на повноту родини, її психологічний стан, наявність ресурсів і соціальних зв'язків, матеріальний стан для задоволення базових потреб дитини та дорослих, мотивацію до співпраці з соціальним працівником. Завершується оцінка потреб висновком про наявність складних життєвих обставин сім'ї здитиною.

Можливим надання зкоординованих послуг дітям в ЗНЗ стає за умови створення та існування в ЗНЗ соціальної психолого-педагогічної служби, ефективність, можливість та доцільність якої доведені О.В. Колесниковою [29], в її експериментальній роботі в м. Харкові, ЗНЗ №38. За своєю сутністю «шкільна СППС є формою організації і здійснення в ЗОШ цілісної соціальної, соціально-педагогічної і психологічної роботи, що в комплексі покликана розв'язувати найгостріші соціальні, соціально-педагогічні та психологічні проблеми дитини. Являє собою функціонально-цільовий підрозділ ЗОШ, що діє за законами самостійної організації у відносно автономному режимі в інтересах кожного школяра для надання йому своєчасної і професійної допомоги та підтримки в процесі формування і розвитку як особистості. Шкільна СППС виконує такі функції: підтримуючу, захисну, соціалізуючу, менеджерську, представницьку» [29, с9]. У роботі О.В. Колесникової [29, с10] розроблена структурно-функціональна модель діяльності шкільної СППС, яку відповідно до вимог мультидисциплінарного підходу доцільно розповсюдити в ЗНЗ України в сучасних умовах як відповідь шкіл на виклики сучасності.

Можна рекомендувати також створювати служби медіації в ЗНЗ за умови підготовки педагогічних працівників ЗНЗ до такої роботи. Окремо можна рекомендувати перетворювати існуючі ЗНЗ нашколи«дружні до дитини» – для всіх дітей громади [70].

Висновки та рекомендації для педагогічних працівників щодо формування толерантності, культури миру і національної гідності у дітей в ЗНЗ громади м. Бердянська:

1. Існує великий перелік проблеми дітей ВПО, дітей воїнів АТО внаслідок військового конфлікту на Сході України. Це проблеми психологічні, адаптації, поведінкові, когнітивні, емоційні, соціальні. Діти з числа ВПО – в групі ризику потрапляння в ситуацію торгівлі людьми в суспільстві, булінгу в шкільному середовищі внаслідок стереотипів суспільства і мікросередовища. Освітні проблеми при цьому вони мають не більше, ніж місцеві діти, що вимагає акценту в роботі педагогічних працівників ЗНЗ на виховній, соціально-педагогічній, психологічній, факультативній роботі з усіма учнями в школі в напрямку адаптації дітей, подолання стереотипів, інтеграції дітей, формування культури миру і толерантності.

2. Формування толерантності завжди ґрунтується на: 1) точній та неупередженій інформації про групу «чужих»; 2) рівному статусі груп у громаді, школі, класі; 3) організації класним керівником спільної діяльності, у процесі якої представники різних груп, разом працюючи над досягненням спільних цілей, починають усвідомлювати, що мають спільні інтереси, відчують, що залежать від результатів одне одного; 4) забезпеченні комфортної обстановки неформального спілкування для глибшого знайомства одне з одним і нейтралізації наявних упереджень.

Відповідно, методика формування толерантності дітей і молоді має будуватися не стільки на опануванні теоретичних відомостей про найрізноманітніші соціальні, професійні, етнокультурні, мовні, релігійні тощо групи, зокрема дітей з числа ВПО, скільки на залученні учнів до практичної діяльності для набуття досвіду спілкування, взаємодії, співпраці, встановлення дружніх стосунків з їх представниками. Це є усуненням бар'єрів і реалізує діяльнісний, інформаційний, культурний підходи ООН до захисту прав людини. Найбільш дієвими щодо формування толерантності молодого покоління виявляються різноманітні інтерактивні, ігрові, тренінгові, проектні, театралізовані форми і методи роботи, серед яких маємо підстави особливо відзначити спеціальні практикуми толерантності, інтерактивні виховні години, формат «Живої Бібліотеки», Ініціативи розмаїття, нові зміст, форми і методи організації діяльності дітей і підлітків, міжнародні табори «Джерела толерантності» та «Будуємо мости, а не стіни».

3. Психологічна, соціально-педагогічна і виховна робота в школі з дітьми з числа ВПО повинна бути спрямована на повернення їх в дитинство, до дитячої діяльності, до дитячих умов життя, на інтеграцію їх в нове дитяче середовище, зняття бар'єрів і ліквідацію стереотипів, подолання наслідків стресу, пережитого у військовому конфлікті, переміщення і входження в новий дитячий колектив.

4. Повинні застосовуватися в роботі з ними здоров'язбережувальні технології, таких дітей рекомендуємо брати на внутрішкільний облік ЗНЗ і проводити з ними роботу в рамках міждисциплінарного підходу протягом тривалого періоду. Для посилення ефективності роботи з такими дітьми доцільно створювати в рамках міждисциплінарного підходу служби медіації, соціальні психолого-педагогічні служби в ЗНЗ, які дозволили б без зайвого фінансування більш ефективно надавати допомогу таким дітям. Повинні застосовуватися в роботі з ними здоров'язбережувальні технології, таких дітей рекомендуємо брати на внутрішкільний облік ЗНЗ і проводити з ними роботу в рамках міждисциплінарного підходу протягом тривалого періоду. Для посилення ефективності роботи з такими дітьми доцільно створювати в рамках міждисциплінарного підходу служби медіації, соціальні психолого-педагогічні служби в ЗНЗ, які дозволили б без зайвого фінансування більш ефективно надавати допомогу таким дітям.

5. Значна увага в роботі з дітьми в сучасних умовах повинна бути приділеною формуванню життєвих умінь і профорієнтації, спільним виховним заходам на основі ідей толерантності, культури миру, спільній діяльності – трудовій, спортивній, естетичній, патріотичній тощо. Саме це допомагає дітям ВПО вижити в нових умовах, успішно адаптуватися до гуманітарної кризи, одержати нові соціальні зв'язки і зтерти бар'єри та усунути стереотипи щодо ВПО

Список використаних джерел:

1. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П. Психогении в экстремальных условиях. – М., 1991
2. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи / Автореферат дис канд. пед. наук 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Х.:ХНПУ, 2009-23с
3. Бардьер Г.Л. Проблемы толерантности и девиантного поведения в бизнесе / Г.Л. Бардьер // Экономическая психология: современные проблемы и перспективы развития. – СПб.: СПбГУЭФ, 2002. – С. 32-36.
4. Блінов О.А. Методика прогнозування психогенних втрат. Методичний посібник. – К.: «ВГІ НАОУ», 2003. – 36 с.
5. Буцко Д. Неуверенность, стыд и обида: почему дети звонят на «горячую» линию 1 982 06.04.17 10:03 /http://update.com.ua/istorii_tag924/neuverennost-styd-i-obida-pochemu-deti-zvoniat-na-goriachuiu-liniiu_n3485
6. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі / Автореф дис... канд пед наук 13.00.07 – теорія та методика виховання. Херсон, ХДУ.-2007.-21с
7. Вудвард Дж. Підвищення майстерності викладання / Джордж Вудвард. – К.: TACIS – ГУДС, 1996. – 46 с.
8. Гайдук Н. Основи посередництва / Н. Гайдук, А. Журавський. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2001. – 69 с.
9. Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища / автореф дис докт філософ наук 09.00.10 – філософія освіти. К. АПНУ, Інститут вищої освіти.- Київ: 2008 34 с.
10. Гриневич Л. <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/2169630-ucitelam-neobhodimo-projti-podgotovku-ctoby-rabotat-s-uazvimymi-gruppami-detej-grinevic.html>
11. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2–4.
12. Демчук С.П. ЗВІТ про результати соціологічного дослідження на тему: «Соціальний портрет переселенців зі Сходу України: проблеми адаптації (на прикладі Волинської області)». – Луцьк, 2015
13. Держкомнацрелігій виступив співорганізатором проекту «Поширення полікультурних цінностей через проведення заходів «Жива Бібліотека» в Україні» / Прес-служба Держкомнацрелігій. // Пресреліз Держкомнацрелігій від 18 березня 2010 р.
14. «Дети войны» в Украине нуждаются в помощи психологов <https://health.unian.net/country/1220048-deti-voynyi-v-ukraine-nujdayutsya-v-pomoschipsihologov.html>
15. Дети в условиях конфликта <http://www.un.org/ru/peacekeeping/issues/children/>
16. Дети в войне: пострадавших нет? https://zn.ua/SOCIUM/deti-v-voyne-postradavshih-net_.html

17. Діти Донбасу прокидаються від кошмарів і малюють обгорілі будинки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodaya.ua/regions/donetsk/deti-donbassa-prosyayutsya-ot-koshmarov-i-risuyut-obgorevshiedoma--609857.html>
18. ДІТИ ВІЙНИ (дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії) Український інститут дослідження екстремізму Київ, 2015 р.
19. Дослідження обізнаності про ризики торгівлі людьми серед вразливих дітей та молоді в Україні .Звіт за результатами комплексного соціологічного дослідження, підготовлено для МОМ, 2016.–73с.
20. Заморев С.И. От игры – к развитию личности / С.И. Заморев, С.В. Кудрявцева [Текст] //Оздоровление детей в организованных коллективах: Практическое руководство. – [под ред.С. Д. Соловей]. – Санкт-Петербург : Ривьера, 2007. – С. 101–103.
21. Зверєва І. Д. Основи батьківської компетентності: [навч. посібник] / [упоряд.: Т.Г. Веретенко, І.Д. Зверєва, Н.Ю. Шевченко] / [заг. ред. І. Д. Зверєвої]. – К.: Науковий світ, 2006. – 156 с.
22. Звіт Громадської організації Київський освітній центр «Простір толерантності» за 2016 рік [Електронний ресурс] // Tolerspace. – Режим доступу : http://www.tolerspace.org.ua/data/files/report2016/zvit_2016.pdf
23. Звіт про результати проведення соціологічного дослідження «Вивчення соціально-психологічних потреб дітей шкільного віку, переміщених із зони проведення АТО» – 2016. www.dialogos.org.ua
24. Звіт ДІТИ, ЯКІ НЕ ВІДВІДУЮТЬ ШКОЛУ В УКРАЇНІ. Дослідження масштабів та виміру проблеми з рекомендаціями для подальших дій. ЮНІСЕФ.2016р.– 67с
25. Інтерактивні технології навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tolerspace.org.ua/psiholog/inter-tekhnl.htm>
26. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: метод. посіб. / Авт.-уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.П.Н., 2002. – 136 с. 35.
27. Исследование: Украинские подростки испытывают психологические проблемы из-за конфликта в Донбассе 10 февраля 2015, 16:06 <https://vz.ru/news/2015/2/10/728879.html>
28. Ковязіна К. Забезпечення соціального захисту дітей внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] / К. Ковязіна. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ditu-14275.pdf>
29. Колесникова О.В. Організаційно-педагогічні основи діяльності соціальної психолого-педагогічної служби в загальноосвітній школі/ Автореф дис.. канд пед наук:13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка.-2011.-20с
30. КОНВЕНЦІЯ про права дитини {Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91} {Додатково див. Факультативні протоколи від 01.01.2000, від 20.11.2014}/ http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021

31. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс] // Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : Наказ МОН України від 16.06.2015 №641 / МОН України. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068->
32. Конфлікти в школі <https://liferules.com.ua/psihologiya/konflikti-v-shkoli-vidi-prichini-dozvil-konfliktiv.html>
33. Культура добросусідства : Місце, де ми живемо. Харківщина : робочий зошит для 2-го класу загальноосвітніх шкіл Харківської області / М.А. Араджіоні, М.М. Красиков, К.А. Юр'єва, Т.М. Ячина. – К.: ТОВ «Контекст Україна», 2016. – 88 с.
34. Культура добросусідства : Я, моя сім'я, мої сусіди. Слобожанщина: робочий зошит для 1-го класу загальноосвітніх навч. закладів Харківської обл. / [авт.-укладачі: М.А. Араджіоні, М.М. Красиков, К.А. Юр'єва, Т.М. Ячина]. – К.: ПП «Золоті Ворота», 2015. – 80 + IV с
35. Культура добросусідства: Я. Ми. Країна : Програма виховних годин для ЗНЗ II–III ст. і методичні рекомендації щодо її апробації та впровадження / [автори-укладачі: М.А. Араджіоні, А.І. Гусєв, М.С. Єлігулашвілі, В.І. Потапова]. – К. : ТОВ «Контекст Україна», 2016. – 260 с.
36. Культура мира/ <http://www.un.org/ru/peace/culture/culture.shtml>
37. Лекція на тему «Культура мира»<http://x-carp.narod.ru/Arhiv/lec/culture/culture.htm>
38. Литтл Н. «Живая Библиотека»: Не судите о книге по её обложке!: Информационный бюллетень [Електронний ресурс] / Ник Литтл. – Режим доступу: http://www.unitedagainstracism.org/pdfs/HumanLibraryLeaflet_RUS.pdf
39. Магомедов М.Г. Педагогическая поддержка детей с посттравматическими стрессовыми расстройствами в условиях общеобразовательной школы автореф дис. канд пед. наук 13.00.01 <http://www.disscat.com/content/pedagogicheskaya-podderzhka-detei-s-posttravmaticheskimi-stressovymi-rasstroistvami-v-uslovi#ixzz4u4PKxcxx>
40. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх шкіл Франції.– Автреф ди канд.пед наук.– К.: НАПН ІПВ, – 2006.–17с.
41. Методичні рекомендації щодо соціально-психологічної адаптації демобілізованих учасників антитерористичної операції (АТО) та їх сімей. Запорізька ОДА, 2017–26с.
42. Набарро Д. Цели устойчивого развития и Культура мира https://www.lucistrust.org/ru/blog_wgun/sustainable_development_goals_and_the_culture_of_peace

43. Не кровавые раны войны: как преодолеть посттравматический синдром. Posted on 08.05.2015 by Anton Gorodetsky in Общее // 0 Commentshttp://www.donbasssos.org/20150508_depressia_ru/
44. Орловська О.В. Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності учнів старшої школи США.-Автореф.дис.канд пед.наук 13.00.04-К.:НАПН ІПООД, 2011.-20с.
45. Павленко В. Н. Введение в этническую психологию / Павленко В.Н., Таглин С.А. – Харьков: [Б.и.], 1992. – 160 с.
46. Перкова І. Карітас Маріуполь, спеціально для УП.Життя <https://lifepravda.com.ua/columns/2016/05/23/212618/>
47. Побудова культури миру/ <http://www.upf.org.ua/uk/projects/29-pobudova-kulturi-miru.html>
48. Полікультуріка: як організувати виховання міжкультурної толерантності у школі та позашкільній діяльності: навч.-метод. посіб. / автори-упорядники А. Ленчовська, К. Крейдерман, М. Грінберг. – К. : ТОВ «Майстерня книги», 2010. – 344 с.
49. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання [Електронний ресурс] / О. Пометун. – К. : [б.в., 2007. – Режим доступу: http://issuu.com/anja_79/docs/pometun/
50. Пот'є Л. Жива бібліотека «Ініціативи Розмаїття»: посібник для організаторів / Луа Пот'є. – К. : ТОВ «Інжиніринг», 2010. – 20 с.
51. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологи. Психология межнациональной толерантности / Л.Г. Почебут. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 281 с.
52. Практичний посібник із комплексних стандартів щодо роззброєння, демобілізації та реінтеграції UN 2014 <http://www.unddr.org>
53. Проблемы мира и социального прогресса в современной философии. – М, 1983. – 544 с.
54. Проект разработки курса «Культура добрососедства» для учебных заведений Автономной Республики Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.ciet.org.ua/rus/_jointprojects/culture/index.htm
55. Про спільний проект Дитячого Фонду ЮНІСЕФ, Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи.
56. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : колективна монографія / М.І. Мушкевич, Р.П. Федоренко, А.П. Мельник [та ін.] ; за заг. ред. М.І. Мушкевич – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 260 с.
57. Психолог Ольга Черторицкая: Главная проблема детей переселенцев из Украины – это страх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bel.ru/news/interview/2014/07/23/898859.html>
58. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін. ; за ред. Волинець Л.С. – К. :ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.

59. Регіональними штабами ДСНС зареєстровано понад 1 млн 29 тис. внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/news/47333.html>
60. Ризердон Б.Э. Толерантность – дорога к миру / Б.Э. Ризердон. – М.: Бонфи, 2001. – 304 с
61. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально- педагогічний аспект. – [Навч.-метод. посібник] / – К.: ФОП Стеценко В.В. – 2016. – 192 с.
62. Рюмшина Л.И. Психологический практикум по формированию готовности к толерантному общению у младших школьников [Електронний ресурс] / Л.И. Рюмшина. – Режим доступу : <http://tolerance.sfedu.ru/sites/default/files/rumshina1.doc>
63. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1997.
64. Солдатова Г.У. Тренинг: учимся толерантности / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова // На пути к толерантному сознанию / Отв. ред. А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – С. 223
65. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В.Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
66. СТРАТЕГІЯ інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року (проект)/ <http://mtot.gov.ua/ministerstvo-z-pytan-tymchasovo-okupovanyh-terytorij-ta-vnutrishno-peremishhenyh-osib-ukrayiny-povidomlyaye-pro-provedennya-gromadskyh-publichnyh-obgovoren-proektu-rozporядzhennya-kabinet/>
67. Тимченко А.В. «Психогенії в екстремальних умовах. Боевая психическая травма и методы ее коррекции: Методическое пособие». – Х.: «Вид. Харківського університету», 1995. – 91 с.
68. Трубавіна І.М. Ведення випадку сімей з дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб в Україні як шлях до безпечного дитинства в умовах військового конфлікту/ Bezpieczeństwo- Dawniej i dziś świat-Europ-Polska Rok I Numer 3 Stowarzyszenie Edukacja dla bezpieczeństwa Poznań – 2016 Zeszyt naukowy Stowarzyszenia Edukacja dla bezpieczeństwa Numer 3– С 183-199
69. Трубавіна І.М. Батьківська просвіта у сучасних дитячих дошкільних навчальних закладах України / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології – Науковий журнал. – СДПУ імені А.С. Макаренка. -№6 (60), 2016 – С.189-198
70. Трубавіна І.М. Концепція програми «школа, доброжелательная к детям» /«Розвиток демократії і демократична освіта в Україні». 4 міжнародна конференція, Ялта, 28-30 вересня 2006р. – Ялта: ККРЗ - Київ: НПУ, ІВО АПН-2007.– с.124-128.
71. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика – Монографія. – Х.: Нове слово, 2007.-395с.

72. Трубавіна І.М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю.— автореф. Дис. докт пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка, Луганськ: ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009.—44с.
73. У детей-переселенцев фиксируют психологические проблемы 23 апреля 2015 https://humanrights.org.ua/ru/material/u_ditejpereselenciv_fiksujut_psihologichni_problemi
74. Цалик С. Пособие по внедрению «Живой библиотеки»: методология преодоления стигмы и дискриминации групп, наиболее уязвимых к ВИЧ, и людей, которые живут с ВИЧ / С Цалик ; ред.: О. Голиченко, М. Андрущенко. — К.: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2009. — 69 с.
75. Цели устойчивого развития в области культуры в Повестке дня на период до 2030 г. <http://ru.unesco.org/node/250620>
76. Цюрупа М.КУЛЬТУРА МИРУ ПРОТИ КУЛЬТУРИ НЕНАВИСТІ. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. вип 3(71). — с 264-272
77. Черниш Ольга Анатоліївна «Соціально-психологічний практикум» / Психологічний супровід дітей в період військового конфлікту. Вінниця, 2016 —59с.
78. Юр О. Як діти з усієї України будували мости взаєморозуміння [Електронний ресурс] / Ольга Юр // Центр інформації про права людини. 4 грудня 2015 р. — Режим доступу: https://humanrights.org.ua/material/jak_diti_z_usijeji_ukrajini_buduvali_mosty_vzajemorozuminnja
79. «Это мы не проходили...»: как учились дети-переселенцы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/eto-my-ne-prohodili-kak-uchilis-deti-pereselency-_html
80. Яковленко К. Монстры в доме: как помочь детям Донбасса пережить ужасы войны. В Украине официально зарегистрировано 170 тыс. детей-переселенцев, а многие все еще живут под обстрелами. — Среда, 1 июня 2016, 1 <https://apostrophe.ua/article/society/2016-06-01/monstryi-v-dome-kak-pomoch-detyam-donbassa-perejit-ujasyi-voynyi/5338>
81. Bisson JI, Lewis C. Systematic Review of Psychological First Aid. 2009.
82. Korolyuk YeG, Zhukov SV. Effect of chronic social stress on the level of adolescent health – forced migrants. Vestnik novykh meditsinskikh tekhnologii. 2009;XVI(3): 225–6. (in Russian).
83. School Violence and Bullying: Global Status Report Presented at the International Symposium on School Violence and Bullying: From Evidence to Action, Seoul, Republic of Korea, 17 – 19 January 2017 https://www.lucistrust.org/ru/blog_wgun/sustainable_development_goals_and_the_culture_of_peace

Навчально-методичне видання

Методичні рекомендації до організації
факультативних заходів в школах з
метою прищеплення гідності, миру та
соціального консенсусу

(українською мовою)

Трубавіна Ірина Миколаївна
Юр'єва Катерина Анатоліївна
Михайленко Оксана Леонідівна

Відповідальний за випуск - Лазарева О.М
за ред. І.М.Трубавіної

Підписано до друку 14.09.2017.
формат 60x84x16 Тираж 300
Ум.-друк аркушів 2,79. Папір офсетний, мелований
Гарнітура Times newroman Зам. № 575741

Видавець : ТОВ «Планета - Прінт»,
вул. Багалія, 16, 61002

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК№ 4568 від
17.06.2013р.

Виготовлювач ФЛ-П Черняк Л. О.
61002, м. Харків, вул. Багалія, 16
Свідоцтво № 24800000000079553, від 16.05.2007 р.

